

ความเปลี่ยนแปลงของระบบไพรม์ตันรัตนโกสินทร์

(พ.ศ. ๒๓๘๓ - ๒๔๑๑)

เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์นั้น ระบบไพร่ได้รับการปรับปรุงและนำมาใช้ปฏิบัติอยู่ก่อนแล้ว แต่ยังไม่สามารถแก้ปัญหาเรื่องไพร่หลบเลี่ยงราชการ และเรื่องมูณายละเมิดกฎหมายได้ การโปรดให้ชำระกฎหมายตราสามดวงจึงพยายามแก้ปัญหาเหล่านี้ โดยกำหนดรูปแบบ และกฎหมายของระบบไพรม์ตันรัตนโกสินทร์ให้รัดกุมมากขึ้น แต่กฎหมายดังกล่าวก็ยังมีข้อจำกัด และไม่อาจบังคับได้อย่างเคร่งครัดได้ ดังนั้นเมื่อเวลาผ่านไปปัญหาต่าง ๆ ก็ทวีคูณเพิ่มขึ้น มีผลให้ระบบไพร่ต้องเปลี่ยนไปตามความจำเป็นของสถานการณ์ และในที่สุดก็นำไปสู่การปรับปรุงประเทศตามแบบตะวันตก ซึ่งเป็น การเปลี่ยนแปลงครั้งสำคัญของสังคมไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. ๒๔๑๑ - ๒๔๕๓)

สังคมสมัยรัตนโกสินทร์ (พ.ศ. ๒๓๘๓ - ๒๔๑๑) จึงเป็นช่วงของความเปลี่ยนแปลง ระบบไพร่ยังคงมีบทบาทสำคัญ ในขณะที่เดียวกันก็มีเหตุการณ์ต่าง ๆ ซึ่งส่งผลกระทบต่อสังคมไทยเกิดขึ้นหลายครั้ง เช่น การทำสงครามกับอาณาจักรใกล้เคียง การขยายตัวของการค้า ตลอดจนการเข้ามาของมหาอำนาจตะวันตก ทำให้ระบบไพรม์ตันรัตนโกสินทร์จำเป็นต้องปรับตัวอยู่ตลอดเวลา เพื่อให้ระบบดังกล่าวดำเนินไปได้อย่างเหมาะสมสอดคล้องกับสถานการณ์ที่เปลี่ยนแปลงตลอดช่วงเวลาอันยาวนานนี้ และเมื่อพิจารณาถึงปัจจัยที่ผลักดันให้ระบบไพร่เปลี่ยนแปลงแล้ว อาจแบ่งได้เป็น ๕ ประเภทด้วยกัน คือ การขาดแคลนกำลังคน

ความต้องการแรงงาน ปัจจัยทางเศรษฐกิจ กับปฏิกริยาของไฟรเตอร์ระบบ ซึ่งเป็น
การมองจากภายในในระบบไฟรเอง และปัจจัยประเภทสุดท้าย โคนแกปัจจัยภายนอก
ซึ่งเกี่ยวข้องกับ การเข้ามามีบทบาทของมหาอำนาจตะวันตก

การขาดแคลนกำลังคน

กำลังคนขาดแคลน เป็นปัญหาสำคัญของกรุงรัตนโกสินทร์ ชาวต่าง
ประเทศที่เดินทางมากรุงเทพฯ ในช่วงต้นรัตนโกสินทร์ล้วนประมาณจำนวน
ประชากรของอาณาจักรสยามว่าอยู่ระหว่าง ๔.๕ ถึง ๖ ล้านคน^๑ อัตราความ
หนาแน่นของประชากรในราว พ.ศ. ๒๓๕๓ นั้นอยู่ระหว่าง ๒๕ ถึง ๓๐ คน
ต่อพื้นที่ ๑ ตารางไมล์^๒ จะเห็นได้ว่าจำนวนประชากรมีเบาบางมาก และยังมี
อัตราการเพิ่มที่ต่ำ เห็นได้จากระหว่าง พ.ศ. ๒๓๕๗ - ๒๔๑๑ เป็นเวลากว่า
๖๐ ปี แต่จำนวนคนค่อนข้างจะคงที่อยู่ระหว่าง ๔.๕ ถึง ๖ ล้านคน มีผลให้
เกิดปัญหาขาดแคลนกำลังคนอยู่ตลอดเวลา สาเหตุที่ทำให้กำลังคนในสมัยต้น
รัตนโกสินทร์ขาดแคลนมีหลายประการ คือ

^๑จอห์น ครอว์เฟิร์ด ราชทูตอังกฤษที่เข้ามากรุงเทพฯ ในปี ๒๓๖๕
ประมาณจำนวนประชากรทั้งอาณาจักรสยามว่ามีราว ๕,๑๕๓,๐๐๐ คน ดู
John Crawford, The Crawford Papers (Bangkok: The National
Library, 1915), p. 102. คนอื่น ๆ ก็ประมาณจำนวนประชากรไว้ใกล้เคียง
กัน เช่น เซอร์จอห์น เบาริง ราชทูตอังกฤษซึ่งมาถึงกรุงเทพฯ เมื่อ
พ.ศ. ๒๓๘๔ ประมาณว่าจำนวนประชากรอยู่ระหว่าง ๔.๕ ถึง ๕ ล้านคน
และสังฆราชปาลเลกัวซก็เคยประมาณว่ามีราว ๖ ล้านคน.

^๒James C. Ingram, Economic Change in Thailand
1850 - 1970 (Stanford: Stanford University Press, 1971),
p. 7.

๑. การทำสงครามกับอาณาจักรใกล้เคียง ระหว่าง พ.ศ. ๒๓๑๐ - ๒๓๕๒ มีการทำสงครามกับพม่าถึง ๑๗ ครั้ง โดยเฉลี่ยแล้วไทยจะทำสงครามกับพม่าราว ๒ ครั้งต่อทุก ๆ ๕ ปี^๑ สงครามแต่ละครั้งย่อมมีการระดมไพร่พล อาวุธ ยานพาหนะ สัตว์พาหนะ ตลอดจนเสบียงอาหาร ภาพของความวุ่นวายเวลาเกณฑ์ทัพปรากฏชัดเจนในเสภาเรื่องขุนช้าง-ขุนแผนตอนหนึ่งที่ว่า

ฝ่ายว่าท้าวพระยาเป็นผู้ใหญ่
ก็กะเกณฑ์พลไพร่ให้เรียกหา
ไมไ่ไคยัวเกาะคู้วดูกเมี่ยมมา
บางตีคางจูงไล่ให้ไปทัพ
บางจัดหาข้าวของมากองไว้
หูกควาบินไฟให้เสร็จสรรพ
ช่างมูว้าวควายอเนกนับ
กองตางวางดำคัมกระบวนไป^๒

จะเห็นได้ว่าผู้ที่ถูกเกณฑ์ไปราชการทัพ แม้วัวจะหนีไป บุตรภรรยา ก็จะถูกจับกุมมาสอบสวนเพื่อตามจับตัวเลขที่หนี บางกรณีกฎหมายอนุญาตให้จ้างผู้อื่นไปรับแทนได้ ผู้ที่ถูกเกณฑ์ไปรบต้องจัดหาเสบียงอาหาร อาวุธ ตลอดจนสัตว์ต่าง ๆ ที่ใช้ในการรบไปให้พร้อมควย การเตรียมทำสงครามถือเป็นพระราชกรณียกิจ และภารกิจของเหล่าขุนนางข้าราชการทั้งปวง การสักเลกก็นับเนื่องเข้าเป็นส่วนหนึ่งของการ

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

^๑ คุรุยละเอียดใน สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรง-
ราชานุภาพ, ไทยรบพม่า, หน้า ๓๙๙ - ๖๕๐.

^๒ กรมศิลปากร, เสภาเรื่องขุนช้าง-ขุนแผน, หน้า ๑๖๙.

เตรียมทำสงคราม^๑ แมวาระหว่าง พ.ศ. ๒๓๕๒ - ๒๔๑๑ จะมีสงครามกับพม่าเพียง ๓ ครั้ง^๒ แต่ฝ่ายไทยจะเตรียมพร้อมรบอยู่เสมอ เห็นได้จากกฎของกรมพระกระลาโหมที่มีถึงพระยานครศรีธรรมราชนั้น ย้ำถึงการทำนุบำรุงไพร่พล การเตรียมอาวุธยุทโธปกรณ์ เรือรบ เตรียมสะสมเสบียงอาหาร ตลอดจนตรวจตรา กำแพง ป้อม คูเมือง และประตูเมืองให้มั่นคง อย่าให้บกพร่องจนเสียราชการ^๓ แสดงถึงความหัวนเกรงและระมัดระวังสงครามตลอดเวลา สงครามครั้งสำคัญในช่วง พ.ศ. ๒๓๔๙ - ๒๔๑๑ น่าจะเป็นอันนัม-สยามยุทธ ซึ่งทำกับเวียคนาม โดยรบกันบนดินแดนของกัมพูชานานถึง ๑๔ ปี ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๓๙๐ ถึง พ.ศ. ๒๓๙๐ เป็นสงครามที่สิ้นเปลืองอาวุธ เงินทอง และทำลายชีวิตผู้คนไป

^๑ เช่น กฎหมายชำระเลขที่ประกาศใช้ใน พ.ศ. ๒๓๕๓ ก็ระบุว่าจำเป็นต้องมีการชำระเลข และสักระบายหนี้ขึ้นทะเบียนเลขไว้แก่ข้าราชการ เนื่องจากพมามักจะคุกคามควยการยกทัพมาประชิดหัวเมืองต่าง ๆ แถบชายแดนอยู่เสมอ ดู ร.ท. เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ, ประชุมกฎหมายประจำศก (พระนคร: โรงพิมพ์เคลิเมนต์, ๒๔๙๘), ๘: ๒ - ๓.

^๒ ได้แก่ พม่ามาตีถลางเมื่อ พ.ศ. ๒๓๕๒ ไทยช่วยอังกฤษรบพม่าปี ๒๓๖๓ และไทยตีเมืองเชียงตุงในปี ๒๓๕๕ นอกจากนี้ในปี ๒๓๖๓ มีการเตรียมทัพไว้รบกับพม่า แต่ปรากฏว่าพม่ายังไม่ทันยกเข้ามาก็มีปัญหาการเมืองภายในต้องเลิกทัพกลับ ไทยก็ยกทัพกลับควย ดู สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา-คำรงราชานุภาพ, ไทยรบพม่า, หน้า ๖๕๑ - ๘๐๓.

^๓ จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๕, จ.ศ. ๑๑๙๓, "กฎกระทรวงกลาโหมให้แก่พระยานครศรีธรรมราช," หน้า ๔๕ - ๔๘.

เป็นจำนวนมาก แต่ไม่สามารถเอาชนะกันเด็ดขาดได้ ในที่สุดเจ้าพระยามหินทร เกชา
แมทธิงฝ่ายไทยมีหนังสือกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ว่า

ราชกรุณาฯ เชมรครั้งนี้สู้รบหักโหมเอาควยกำลังนายทัพนายกองทแกล้วทหาร
ก็เห็นว่าคนเก่าที่เคยทำศึกมาด้วยกันก็ล้มตายไปเสียมากแล้ว มีแต่คนใหม่ ๆ
ไม่เคยการทัพศึก ประการหนึ่งทั้งเสบียงอาหารก็ไม่พอแจกกัน
ประการหนึ่งพวกพระยาพระเชมรรูฎาณวนขึ้นมาครั้งนี้ ก็กันตูกใจพากันลงอยู่
เรือบาง อพยพครอบครัวไปอยู่ป่าบาง พระยาพระเชมรผู้ใหญ่เขาถือกัน
ทำเรื่องราวรองว่า ขอให้เป็นไมตรีกับณวนเสียเถิด เชมรจะได้มีความสุข

สงครามนอกจากจะทำลายชีวิตไพร่พลแล้ว ยังก่อให้เกิดความระส่ำระสายในหมู่
ราษฎรด้วย เพราะสงครามเป็นการแย่งชิงกำลังคน เมื่อพม่าหรือเวียคนาม
เตรียมทัพ ฝ่ายไทยก็จะมีคำสั่งให้ข้าราชการตามเมืองหน้าด่านแถบชายแดน
เตรียมพร้อม คอยลาดตระเวนระวังมิให้ข้าศึกลอบมากกว่าดก่อนไพร่พลข้ามแดนไป^๒

^๑ การเจรจายุติการรบทำใน พ.ศ. ๒๓๕๖ ทั้งฝ่ายไทยและเวียคนาม
รับรองฐานะของพระองค์ดวงเป็นผู้ครองกัมพูชา โดย เจ้าพระยาทิพากรวงศ์
"พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓," ใน พระราชพงศาวดาร
กรุงรัตนโกสินทร์ ฉบับหอสมุดแห่งชาติ (พระนคร: สำนักพิมพ์คลังวิทยา, ๒๕๐๖),
หน้า ๓๐๑ - ๓๐๒.

^๒ เห็น ให้เจ้าเมือง และกรมการเมืองเกิน กำแพงเพชร ตาก เชียงเงิน
เชียงใหม่ อุทัยธานี กาญจนบุรี ศรีสวัสดิ์ ไทรโยค และทองผาภูมิ คอยกวาดขันมิให้
พม่าดอบเข้ามาจับราษฎรไปได้ โดย จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๒ จ.ศ. ๑๑๗๑ - ๑๑๗๓,
"ศุภอักษร เรื่องหม่อมเหม็นกับพวกเป็นกบฏ จ.ศ. ๑๑๗๑," หน้า ๑๕.

ทำให้ผู้ที่ประสบความเดือดร้อนจากภัยสงครามพากันอพยพหลบหนีไปซ่อนตามป่าคอง
กระจัดกระจายไป และเป็นเหตุให้กำลังคนซึ่งตามปกติมีน้อยอยู่แล้วยิ่งเบาบางลงอีก
สงครามหลายครั้งที่เกิดขึ้นระหว่าง พ.ศ. ๒๓๘๗ - ๒๔๑๑ จึงนับเป็นปัจจัยสำคัญ
ที่สร้างปัญหาขาดแคลนกำลังคนในสมัยรัตนโกสินทร์

๒. การกบฏและความวุ่นวายในอาณาจักร สมัยดังกล่าวมีความ
วุ่นวายหลายครั้ง นับแต่ปีแรกที่พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยเสวย
ราชสมบัติ คือ พ.ศ. ๒๓๕๒ ก็มีกบฏเจ้าฟ้ากรมขุนกระษัตราธิบดี หรือ
เจ้าฟ้าเหม็น^๑ นอกจากนี้ยังมีความวุ่นวายตามหัวเมืองต่าง ๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง
หัวเมืองปักษ์ใต้ เช่น ปัตตานี กับหัวเมืองประเทศราชที่อยู่ใกล้เคียง คือ กลันตัน

^๑เจ้าฟ้ากรมขุนกระษัตราธิบดี นายหนูคำ กับเจ้าจอมมารดาสาดี
โอรสธิดาในสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ร่วมกับขุนนางบางคน เช่น เจ้าพระยา-
พดเทพ (บุญนาจ) พระยาเพชรปาดิ (กล่อม) พระอินทรเคชะ (กระต่าย)
และขุนนางมอญอีกหลายคน เป็นกบฏกบฏชิงราชสมบัติแต่ถูกจับเสียก่อน โปรดให้
ลงพระราชอาญาสำเร็จโทษและประหารชีวิตพวกกบฏทั้งหมด ทุกรายละเอียดใน
เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒
(พระนคร: องค์การค้ำของคุรุสภา, ๒๕๐๔), หน้า ๒ - ๓. และดู
จดหมายเหตุความทรงจำของกรมหลวงนรินทรเทวี..., หน้า ๓๔๒ - ๓๔๔.

ศรีลังกา และไทรบุรี ทำให้ต้องยกกองทัพไปจัดการ^๑ ขณะเดียวกันอังกฤษก็กำลัง
มีผลประโยชน์แถบหัวเมืองมลายู และแทรกแซงกรณีไทรบุรีโดยพยายามจะขอ
เจรจาเรื่องนี้กับไทย^๒ ความวุ่นวายในหัวเมืองมีภัยได้เป็นภัยหาบึกเขือตลอด

ปัตตานีกับไทรบุรี เคยเป็นประเทศราชของไทยมาแต่สมัยอยุธยา
แต่ตั้งหัวเป็นอิสระภายหลังเสียกรุงศรีอยุธยาในปี ๒๓๑๐ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๒๘
กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทยกทัพมาตีหัวเมืองปัตตานี และตีปัตตานีได้
ศรีลังกาเป็นเมืองใหม่ตั้งในสมัยธนบุรี และยอมอ่อนน้อมกับกรุงเทพฯ ส่วน
กัณฑ์เจยเป็นเมืองขึ้นของปัตตานีกับศรีลังกา และแยกเป็นเมืองประเทศราช
ขึ้นต่อกรุงเทพฯ ในรัชกาลที่ ๒ ๓ จุฬารัตน หลวงอุดมสมบัติ, พิมพ์ครั้งที่ ๓
(นครหลวง: โรงพิมพ์พระจันทร์, ๒๕๑๕), หน้า ๑ - ๓. ส่วนไทรบุรีนั้น
กองทัพของพระยานครศรีธรรมราช (น้อย) ตีได้เมื่อ พ.ศ. ๒๓๒๘ ๓
สุภาพรณ์ คัมภีร์สารักษ์, "บทบาทของเจ้าพระยานครศรีธรรมราช (น้อย) ที่มีต่อ
รัฐบาลกลาง และหัวเมืองภาคใต้ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย
และพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว" (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต
ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๐),
หน้า ๑๔๕.

อังกฤษส่ง จอห์น ครอว์เฟิร์ด มากรุงเทพฯ ในปี ๒๓๒๕ พยายาม
เจรจาขอไทรบุรีคืนให้เจ้าพระยาไทรบุรี (ปะแงร์วัน) ฝ่ายไทยไม่รับรู้เพราะถือ
เป็นเรื่องภายใน เฮอร์นี เบอร์นี เข้ามาขอทำสนธิสัญญากับไทยใน พ.ศ. ๒๓๒๘
ได้ โดยอังกฤษยอมรับอำนาจของไทยเหนือไทรบุรี กัณฑ์เจย ส่วนไทยก็
รับรองสัญญาเช่าเกาะปีนังกับมณฑลเวลลีสลีย์ที่อังกฤษทำกับเจ้าพระยาไทรบุรี
(ปะแงร์วัน) ๓ ม.ร.ว.แสงโสม เกษมศรี และ วิมล พงศ์พิพัฒน์, ประวัติศาสตร์
ไทยสมัยกรุงรัตนโกสินทร์..., หน้า ๑๕๒ - ๑๕๓.

สมัยรัตนโกสินทร์ ไพร่จากหัวเมืองใกล้เคียงจะถูกเกณฑ์มาปราบปรามความ
วุ่นวายบ่อยครั้ง สร้างความลำบากให้คนเหล่านี้เพราะไม่มีเวลาทำมาหากิน และ
ยังถูกพวกกบฏคุกคามจนต้องหนีไปซ่อนตามป่า^๑ ทำให้การเรียกเกณฑ์กำลังคนจาก
หัวเมืองแถบนี้มักจะได้น้อยกว่าที่ควรมาก^๒ อย่างไรก็ตามกบฏครั้งสำคัญ
ซึ่งทำลายชีวิตผู้คนและก่อให้เกิดการอพยพย้ายถิ่นของคนจำนวนมาก คือ กบฏที่เกิด
แถบหัวเมืองลาวและเขมรป่าดง ได้แก่ กบฏอายุสา หรือกบฏสาเกียดโง้ง และ
กบฏเจ้าอนุวงศ์

กบฏอายุสา หรือกบฏสาเกียดโง้ง เกิดในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระ
พุทธเลิศหล้านภาลัย (พ.ศ. ๒๓๕๒ - ๒๓๖๗) ปีที่เกิดคงอยู่ระหว่าง

ศูนย์วิทยพัทยาการ

^๑ดูรายละเอียดใน จดหมายเหตุวงอุดมสมบัติ, หน้า ๖๗๑ - ๖๗๒
และ ๑๘๘ - ๑๘๙.

^๒เช่น เมื่อ พ.ศ. ๒๓๘๑ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว
มีพระราชปรารภว่าการเกณฑ์คนจากพัทลุงกับนครศรีธรรมราชนั้น ได้น้อย
เพราะผู้คนแตกฉานชานเข็นอยู่ในป่าดง เสียเวลารวบรวมทำให้ไต่ไม่ทันการ
ดู เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๐.

พ.ศ. ๒๓๕๔ ถึง ๒๓๖๒^๑ เริ่มจากภิกษุรูปหนึ่งชื่อสา อยู่บ้านหุขุเลาเตาปูน แขวงสารบุรี ชุกงศ์มาอยู่ที่ภูเขียดโจ้ง หรือเกียดโจ้ง เมืองนครจำปาศักดิ์^๒ และตั้งตัวเป็นผู้วิเศษ ปรากฏว่าชาวเมืองสาละวัน คำทอง และอัตปือ เลื่อมใส มากและเข้าร่วมเป็นพวกสาเกียดโจ้งถึง ๔,๐๐๐ คน ยกมาถึงเมืองนครจำปาศักดิ์ ฝ่ายเจ้าเมืองต้องทิ้งเมืองหนี พวกสาเกียดโจ้งเผาเมืองและยึดนครจำปาศักดิ์ ได้^๓ การกบฏครั้งนี้ต้องอาศัยกองทัพของนครราชสีมาด้วยเวียงจันทน์ร่วมกันตาม จับตัวสาเกียดโจ้ง เจ้าอนุวงศ์มีความดีความชอบ ทำให้เจ้าราชบุตรได้รับ แดงตั้งไปครองเมืองนครจำปาศักดิ์ได้^๔ ส่วนชาวพรรคพวกกบฏสาเกียดโจ้งให้นำ

^๑พงศาวดารลาวระบุนวากบฏนี้เกิดในปี ๒๓๕๔ คุ นุญช่วย ศรีสวัสดิ์, ราชอาณาจักรลาว, หน้า ๔๕๒. หม่อมอมรวงศ์วิจิตร ผู้เรียบเรียงเรื่องเมือง นครจำปาศักดิ์ระบุนวากบฏครั้งนี้เริ่มใน พ.ศ. ๒๓๖๐ คุ ชวัช ปุณโณทก, "เอกสาร เรื่องพื้นเวียง บันทึกรประวัติศาสตร์ของปราสาทลาวอีสาน," เอกสาร หมายเลข ๑๔ ประกอบการสัมมนาประวัติศาสตร์อีสาน ณ มหาวิทยาลัยศรีนครินทร- วิโรฒ มหาสารคาม, ๑๖ - ๑๘ พฤศจิกายน ๒๕๒๑, หน้า ๑๕. และตาม พระราชพงศาวดารจัดกบฏสาเกียดโจ้งอยู่ในเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในปี ๒๓๖๒ คุ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒, หน้า ๑๑๓ - ๑๑๔.

^๒นุญช่วย ศรีสวัสดิ์, ราชอาณาจักรลาว, หน้า ๔๕๒.

^๓เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒, หน้า ๑๑๓.

^๔ชวัช ปุณโณทก, "เอกสารพื้นเวียง...", หน้า ๑๕.

ภาพที่ ๑

ผู้ชายชนเผ่าซาในหัวเมืองลาว

ที่มา : บุญช่วย ศรีสวัสดิ์, ราชอาณาจักรลาว (พระนคร : สำนักพิมพ์ก้าวหน้า, ๒๕๐๓).

มาเป็นไพร่หลวงงานหนัก คือ เป็นตะพุ่นหญ้าช้าง ตั้งบ้านเรือนอยู่ที่บางบอนใน
กรุงเทพฯ การปราบปรามกบฏคราวนี้คงจะทำลายพวกชาวย่างย่อยยับ จนมี
ตำนานของพวกชาพรตนาถึงทุ่งนาที่เต็มไปด้วยเลือด แม่น้ำลำธารและหุบเขา
เต็มไปด้วยทรากศพ พวกที่รอดจากความตายก็ถูกคนไทยกวาดต้อนไป^๒ การ
ปราบกบฏสาเกียดโง้ง เป็นการสูญเสียกำลังคนครั้งสำคัญครั้งหนึ่งในประวัติศาสตร์
ของไทย

ภายหลังการปราบกบฏสาเกียดโง้งได้ไม่นานนัก เจ้าอนุวงศ์ก็ก่อการ
กบฏครั้งใหญ่ใน พ.ศ. ๒๓๖๕ ไบบอกเรื่องกบฏเจ้าอนุวงศ์เข้ามาถึงกรุงเทพฯ
ในเดือน ๓ พ.ศ. ๒๓๖๕^๓ พันเวียงกล่าวถึงสาเหตุการกบฏครั้งนี้ว่า มาจาก
การลักเล่ห์เมืองลาวซึ่งเจ้าเมืองนครราชสีมาเป็นผู้กราบบังคมทูลขอจัดทำ
ทำให้เกิดความเคืองครอนทั้งมูลนายและเลก ผู้คนจึงอพยพหนีไปเวียงจันทน์^๔
นอกจากนี้ยังระบุดังความขัดแย้งระหว่างขุนนางในหัวเมืองลาว กับเจ้าเมือง
นครราชสีมา^๕ กบฏเจ้าอนุวงศ์ยึดเชือกว่า ๒ ปี ต้องปราบปรามถึง ๒ ครั้ง

^๑ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์
รัชกาลที่ ๒, หน้า ๑๑๘.

^๒ Wilfred G. Burchett, Mekong Upstream, p. 207
อ้างถึงใน จิตร ภูมิศักดิ์, ความเป็นมาของคำสยาม ไทย, ลาว และขอม...,
หน้า ๑๒๕.

^๓ ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๘, "จดหมายเหตุไทร," หน้า ๑๓๘.

^๔ ธีรวัศ ปุณโณทก, "เอกสารพื้นเวียง...", หน้า ๑๘ - ๒๐.

^๕ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๐ - ๒๒.

ครั้งแรกเจ้าอนุวงศ์หนีไปพึ่งเวียงคนาม กรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพย์ ทรงยกทัพเข้าเมืองเวียงจันทน์ได้แต่ตัวเมือง ส่วนผู้คนอพยพหนีภัยไปเกือบหมด กระจุกกระจายไปอยู่ตามหัวเมืองต่าง ๆ เช่น หลวงพระบาง เชียงใหม่ แพร่ น่าน และหัวเมืองอื่น ๆ จึงให้ "ทำลายเมืองเวียงจันทน์เสียให้สิ้นอาลัย"^๑ ต่อมาเวียงคนามก็นำเจ้าอนุวงศ์กลับลาว และรวบรวมกำลังมารบอีก คราวนี้ถูกจับหัวได้ และส่งมากรุงเทพฯ ในปี ๒๓๙๖^๒ กบฏเจ้าอนุวงศ์คงจะทำลายกำลังคนไปไม่น้อยทั้งฝ่ายปราบ และฝ่ายกบฏ การเดินทัพยากลำบาก ผ่านหนทางทุรกันดาร ผจญกับพายุฝนทำให้ไพร่พลทุกซีก คังปรากฏในหนังสือ "นิราศทัพเวียงจันทน์" ของหม่อมเจ้าทั้ว ณ ตกหนัก ในระหว่างทาง และ

ลงถูกต้องกองทัพที่เคียนหน
ลำบากตนมิไคสูงสว่างหาย
เขาคากพองไถ่แตกกระจาย
ไมคิคอ้ายแกฉาทำหนาจน
แลตามทุ่งมรรคาหนาสังเวช
เหมือนหนึ่งเปรตจะมารับสวนกุศล
แสนลำบากยากใจแก่ไพร่พล
จนมัวมนหมัดแสงพระสุริยา^๓

^๑ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, "พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓," หน้า ๖๕.

^๒ ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๘, "จดหมายเหตุไทร," หน้า ๑๓๘.

^๓ หม่อมเจ้าทั้ว ในกรมหลวงเสนีบริรักษ์, "นิราศทัพเวียงจันทน์," ใน จดหมายเหตุเรื่องปราบกบฏเวียงจันทน์ (พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒ-
ธนากร, ๒๔๙๕), หน้า ๖๗.

ชาวบ้านตามทางผ่านเมื่อเห็นกองทัพก็หนีไปหลบซ่อนตามป่าเพื่อหนีภัย ยิ่งมีการทำลายเวียงจันทน์และกวาดต้อนไพร่พลฝ่ายกบฏลงมากกรุงเทพฯ ก็ทำให้เกิดการแตกฉานซ่านเซ็นมากขึ้น ผู้คนกระจัดกระจายเร่รอนหนีไปตามเมืองต่าง ๆ ทั้งสองฝั่งแม่น้ำโขง เพราะหัวเมืองต่าง ๆ ที่ขึ้นกับเวียงจันทน์ นครจำปาศักดิ์ และบางหัวเมืองที่ขึ้นกับนครราชสีมา เขาร่วมมือกับฝ่ายเจ้าอนุวงศ์ จะเห็นได้ว่าการกบฏและความวุ่นวายภายในที่เกิดขึ้นทำลายชีวิตไพร่พลเป็นจำนวนมาก และผลักดันให้ไพร่พลบางส่วนหลบหนีการจลาจลวุ่นวายไปอยู่ตามป่าเขา หรือกระจัดกระจายตามเมืองต่าง ๆ ยากแก่การควบคุม หรือจัดทำทะเบียนเลข เป็นการคัดต้อนกำลังคนในน้อยลง และเกิดปัญหากำลังคนขาดแคลนอยู่เสมอ

๓. โรคระบาด โรคระบาดที่ร้ายแรงในสมัยก่อนมักเรียกรวม ๆ กันว่า "โรคห่า" อย่างน้อยโรคนี้นี้ประกอบด้วยฝีดาษหรือไข้ทรพิษ กับอหิวาตกโรคหรือไข้บวม โรคดังกล่าวเมื่อเกิดขึ้นแล้วจะระบาดอย่างรวดเร็ว ทำให้คนเสียชีวิตเป็นจำนวนมาก^๑ จดหมายเหตุโบราณบันทึกเกี่ยวกับโรคระบาดครั้งใหญ่ระหว่าง พ.ศ. ๒๓๔๙ - ๒๔๑๑ ไว้ ๒ ครั้ง กล่าวคือ พ.ศ. ๒๓๖๓ เกิดอหิวาตกโรคระบาด ทำลายชีวิตคนเป็นจำนวนมาก และใน พ.ศ. ๒๓๘๒ โรคเดียวกันนี้ก็ระบาดอีกครั้งหนึ่ง^๒ พระราชพงศาวดารก็บันทึกเรื่องอหิวาตกโรคระบาดทั้ง ๒

^๑ บุนนาค ตรีนิยากร, "วิวัฒนาการของการแพทย์ไทยตั้งแต่สมัยเริ่มต้นจนถึงสิ้นสุริยราชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว" (วิทยานิพนธ์ปริญญาวิทยาศาสตรบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๒), หน้า ๑๖.

^๒ ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๘, "จดหมายเหตุไทย," หน้า ๑๓๐ - ๑๓๑ และ ๑๔๒.

คราวนี้อ่างละเอียบ สำหรับคราวแรกนั้นโรคเริ่มระบาดจากป็นังแล้วข้ามมาสู่หัวเมืองไทย

มาจนถึงปากน้ำเจ้าพระยา ชาวเมืองสมุทรปราการตายลงเป็นอันมาก ก็พากันอพยพขึ้นมากรุงเทพฯ หาดบาง แยกย้ายไปทิศต่าง ๆ บางที่กรุงเทพฯ ก็เป็นขึ้นเมื่อ ๓ วัน ๗ คำ ไปถึงวันเพ็ญ คนตายทั้งชาย ศพที่ป่าช้าแลศาลาคินในวัดสระเกษ วัดบางลำพู วัดบพิตรพิมุข วัดประทุมคงคา แลวัดอื่น ๆ กายกันเหมือนกองฟืน ที่เผาเสียก็มากกว่ามาก แลที่ลอยในแม่น้ำลำคลองเกือต้อนกลาดไปทุกแห่ง จนพระสงฆ์หนีออกจากวัด คฤหัสถ์หนีออกจากบ้าน นานจนจอนานัก ถนนหนทางก็ไม่มีคนเดิน ตลาดก็ไม่ได้ออกซื้อขายกัน ต่างคนต่างรับประทานแคบปลาแห้ง พริก กับเกลือเท่านั้น นำในแม่น้ำก็กินไม่ได้ อาเกือบจะไปควยซากศพ^๑

กรมหลวงนรินทร เทวีทรงบันทึกเรื่องอหิวาตกโรคระบาดครั้งนั้นว่า "... เกิดมร-
สงครามยุทธ^๒ เพียงแผ่นดินจะทรุดล้มควยลมพายุใช้วิบัติเปเลื่อง ฝุ่นเมืองม้วยพินาศ"^๓
สภาพของกรุงรัตนโกสินทร์ในครั้งนี้น่าจะมีปัญหาไม่น้อย คนจำนวนมากล้มตายด้วย
โรคระบาด ชั่วเวลาไม่ถึง ๑๐ วันแต่อหิวาตกโรคระบาดมีคนเสียชีวิตถึง ๓๐,๐๐๐
คน^๔ จำนวนสองในสามของผู้เสียชีวิตเป็นสตรี รวมทั้งเจ้านายฝ่ายใน ๒ พระองค์
ด้วย^๕ สำหรับปี ๒๓๕๒ อหิวาตกโรคระบาดครั้งใหญ่อีกครั้งหนึ่งนั้น มีผู้เสียชีวิต

^๑ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์
รัชกาลที่ ๒, หน้า ๑๑๕ - ๑๑๖.

^๒ จดหมายเหตุความทรงจำของกรมหลวงนรินทรเทวี..., หน้า ๓๒-๓๓.

^๓ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๐๕.

^๔ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์
รัชกาลที่ ๒, หน้า ๑๑๔ - ๑๑๕.

มากมาย มีทั้งพระราชโอรสกับพระราชธิดาในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. ๒๓๖๗ - ๒๓๙๔) และเจ้าพระยามหินทรเทศา สมุหนายก ปรากฏว่า เมื่อสำรวจจากบัญชีเบี้ยหวัดที่ยื่นจำหน่ายขาย ผู้ที่เสียชีวิตมีราวร้อยละ ๒๐ ของกน ขึ้นสังกัดในแต่ละกรมกอง^๑ โรคระบาดที่เกิดขึ้นแต่ละครั้งยังเป็นเหตุให้ราษฎรอพยพหลบหนี บางครั้งก็ถึงกับทำให้บางเมืองต้องกลายเป็นเมืองร้างไป^๒ และโรคระบาดก็ไม่อาจแก้ไขให้หยุดยั้งโดยทันทีได้ ส่วนมากต้องปล่อยให้โรคนั้นหมกไปเอง พระมหากษัตริย์มักจะโปรดให้ตั้งโรงงานแจกอาหาร และโปรดให้ประกอบพิธีกรรมต่าง ๆ เพื่อบำรุงขวัญ และบรรเทาทุกข์ให้ราษฎรที่กำลังสิ้นตระหนกจากภัยของโรคระบาด^๓ จะเห็นได้ว่าโรคระบาดเป็นภัยสำคัญที่ทำให้ล้างกำลังคนโดยยากแก่การแก้ไข และส่งผลให้กำลังคนขาดแคลนได้เช่นกัน

^๑ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ "พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓," หน้า ๓๒๗ - ๓๒๘.

^๒ ยুক্তี ทัพเนียมกร, "วิวัฒนาการของการแพทย์ไทยตั้งแต่สมัยเริ่มต้นจนถึงสิ้นสุดรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว," หน้า ๑๖.

^๓ เช่น ในปี ๒๓๖๓ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทรงประกอบพิธีอาพาธพินาศ โดยยิงปืนใหญ่รอบพระนครตลอดคืน อัญเชิญพระแก้วมรกต พระบรมราชูปถัมภ์ พระราชาคณะมาแห่ ไพรยาน ประณั้ปริตทั้งทางบก ทางเรือ พระองค์ก็ทรงถือศีล โปรดให้ซื้อปลา สัตว์สี่เท้า สัตว์สองเท้าที่จะมีบุตร หรือซื้อขาย อยู่ตามท้องตลาดมาปล่อย รวมทั้งมีการปล่อยนกโทษด้วย และมีพระบรมราชโองการห้ามฆ่าสัตว์ ใหญ่่าเพ็ญบุญกุศล ดู เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒, หน้า ๑๑๗ - ๑๑๘.

๔. ภัยอื่น ๆ ได้แก่ พายุพริกขี้หนุ อุตกภัย และอัคคีภัย สมัยต้นรัตนโกสินทร์ มีพายุพริกขี้หนุ หรือข้าวยากหมากแพงเกิดขึ้นหลายครั้ง เช่น พ.ศ. ๒๓๖๔ ข้าวแพง ราคาเกวียนละ ๗ ตำลึง (๒๔ บาท) ข้าวสารราคาถึงละ ๓ สลึง เพื่อ (๘๗ สตางค์)^๑ คงจะเนื่องมาจากโรคระบาดครั้งใหญ่ในปี ๒๓๖๓ ที่ทำลายแรงงานในการผลิตทางการเกษตรไปเป็นจำนวนมาก ในปีถัดมาคือ พ.ศ. ๒๓๖๕ ราคาข้าวยังแพงขึ้นอีก เป็นเกวียนละ ๑๑ ตำลึง (๔๔ บาท)^๒ นอกจากนี้ในปี ๒๓๗๔ ข้าวแพงถึงเกวียนละ ๘ ตำลึง (๓๒ บาท) เมื่อประสบปัญหาฝนแล้ง และน้ำน้อย ทำให้ราคาข้าวในปี ๒๓๗๖ ยังแพงอยู่ถึงเกวียนละ ๗ ตำลึง ๒ บาท (๓๐ บาท)^๓ ราคาข้าวแพงที่สุดของสมัยนี้คือใน พ.ศ. ๒๓๘๖ ปรากฏว่าระหว่าง เดือน ๒ ถึงเดือน ๔ ข้าวสารราคาสูงถึงถึงละบาท หรือเกวียนละ ๑๐๐ บาท และปีต่อมาข้าวยังคงมีราคาแพงมากถึงเกวียนละซัง (๘๐ บาท) และข้าวสารราคาถึงละ ๕ สลึง^๔ ปัญหาข้าวแพงมักเกิดจากภัยของธรรมชาติ เช่น ฝนแล้ง หรือน้ำมากจนทำให้ขาดน้ำ ซึ่งบางครั้งก็ส่งผลถึงการเพาะปลูกพืชชนิดอื่น ๆ ด้วย อย่างในปี ๒๔๑๑ ฝนมีประปราย นากับสวนทำไม่ได้ผลเนื่องจากภาวะฝนแล้ง^๕ ภาวะข้าวยากหมากแพงเช่นนี้คงจะสร้างความยากลำบากให้เหล่าไพร่อยู่มาก คนเหล่านี้คงต้องแสวงหาสิ่งอื่น ๆ อย่าง เผือก มัน กลอย หน่อไม้ หรือผลไม้

^๑ ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๘, "จดหมายเหตุโทร," หน้า ๑๓๑.

^๒ เรื่องเดียวกัน.

^๓ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๓๖.

^๔ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๓๘.

^๕ เรื่องเดียวกัน, "จดหมายเหตุโทรของจมนังกสิลป์," หน้า ๑๕๔.

มาบริโภคน้ำเพื่อประทังความอดอยากหิวโหย^๑ ถ้าไม่สามารถทนต่อความ
 ทุกข์ยากต่อไปได้ คนเหล่านี้ก็ต้องพึ่งพาผู้อื่น หยิบยืมเงินทองมาใช้จ่าย หรือบางที
 ก็ต้องขายตัวเป็นทาสเพื่อให้ชีวิตดำรงอยู่ต่อไปได้ ตัวอย่างคือ ใน พ.ศ. ๒๓๗๕
 เจ้าพระยาพระคลัง (ดิศ) ผู้เป็นสมุหพระกระลาโหมยกทัพไปปราบกบฏที่ไทรบุรี
 ได้ตั้งทัพที่เมืองสงขลา ระยะนั้นเกิดหูกภัยภัยในแขวงเมืองพัทลุงและนครศรี-
 ธรรมราช ประชาชนที่อดอยากพากันมายอมเป็นทาสของบรรดาแม่ทัพ นายกอง
 เพื่อหลีกเลี่ยงความอดอยาก ขอตามเข้ามายังกรุงเทพฯด้วย^๒ พระบาทสมเด็จพระนั่ง
 เกลาเจ้าอยู่หัวพระราชทานค่าตัวให้พ้นจากทาส แล้วให้ตั้งบ้านเรือนอยู่
 ที่บ้านสนามกระบือ หรือนางเลิ้งในปัจจุบัน พวกนี้ไปรื้อให้ขึ้นทะเบียนเป็นไพร่หลวง
 หักทำการกออิฐ ถือปูน สำหรับสร้างพระอาราม เรียกว่า กรมเกณฑ์บุญ^๓

อุทกภัยกับอภิศภัยเกิดขึ้นหลายครั้ง อุทกภัยครั้งสำคัญคงจะเป็นเมื่อ
 พ.ศ. ๒๓๗๔ ที่จดหมายเหตุโบราณที่กว่าในพระบรมมหาราชวัง น้ำสูงถึง ๑ ศอก
 ๕ นิ้ว^๔ น้ำท่วมป็นนี้มีผลให้ชาวแพงเกวียนละ ๔ คำสิ่ง (๓๒ บาท) อภิศภัยก็มี

^๑ชัย เรื่องศิลป์, ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ. ๒๓๕๒ - ๒๔๕๓
กานเศรษกิจ, หน้า ๖.

^๒เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, "พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์
 รัชกาลที่ ๓," หน้า ๑๒๒.

^๓สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ และ
 สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์, สาส์นสมเด็จพระ
 (พระนคร: องค์การศาสนาของคุรุสภา, ๒๕๐๕), ๒๑: ๔ - ๕.

^๔ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๘, "จดหมายเหตุไทร," หน้า ๑๓๖.

ส่วนทำลายชีวิตคน จดหมายเหตุโหรบันทึกกรณีไฟไหม้ครั้งสำคัญไว้หลายครั้ง เช่น พ.ศ. ๒๓๕๖ เกิดไฟไหม้ใหญ่หลังวัดพระเชตุพน^๑ บ้านเรือนของประชาชนตั้งแต่ ตลาดบ้านหม้อ หนี้อวัดเลียบ จนถึงวัดพระเชตุพนถูกไฟไหม้จนหมด วังเจ้านาย และบ้านขุนนาง ชำระการจำนวนมากก็สูญไปกับไฟไหม้คราวนี้^๒ ในปี ๒๓๗๔ ก็เกิดไฟไหม้จากหอกลอง ถึงสะพานข้างบ้านหม้อ เลียบสองฟากคลองไหลออกไปจนถึงสะพานมอญ วังเจ้านาย บ้านเรือนของขุนนาง และประชาชนถูกไฟไหม้เป็นอันมาก มีผู้เสียชีวิตหลายคนรวมทั้งกรมหมื่นสุนทรธิปไตย กับหม่อมเจ้าหนูคำ^๓ การที่ไฟสงบลงก็เพราะมีการรื้อกระท่อมพวกลาวพวนลงเพื่อดับไฟ^๔ และเมื่อ พ.ศ. ๒๔๐๓ ก็เกิดไฟไหม้บริเวณคลองบางหลวง บ้านเรือนถูกเผาเสียหายมากกว่า ๑๐๐ หลังคาเรือน^๕ แมวกับพวกนี้จะมีประโยชน์สำคัญในการทำลายชีวิตผู้คนมากเท่าสงครามหรือโรคระบาด แต่มีส่วนทำให้ไพร่พลเดือดร้อน ทุกข์ยาก จนบางครั้งก็ทำให้มีการอพยพย้ายถิ่น อย่างกรณีที่มาของไพร่หลวงกรมเกณฑ์บุญ

^๑ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๒๗.

^๒ เมื่อตั้งกรุงเทพฯ ใหม่ ๆ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ไม่วางพระทัยในสถานการณ์ จึงโปรดให้เจ้านายกับขุนนางตั้งวังและบ้านอยู่รอบ ๆ พระบรมมหาราชวัง ดู เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒, หน้า ๕๒ และ ๕๒.

^๓ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, "พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓," หน้า ๑๑๑.

^๔ เรื่องเดียวกัน.

^๕ ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๘, "จดหมายเหตุโหรของจมีนกังศิลา," หน้า ๑๕๐.

การย้ายถิ่นนี้มีผลให้เกิดปัญหาแรงงาน หรือกำลังคนขาดแคลนในสมัยรัตนโกสินทร์
เช่นกัน

สงคราม การกบฏ โรคระบาด และภัยอื่น ๆ ที่กล่าวมาแล้ว ทำให้
กำลังคนของอาณาจักรทองสุยเสียไป ทั้งที่เสียชีวิต หรืออพยพย้ายถิ่นเพื่อหลบภัย
ดังกล่าว จำนวนประชากรในสมัยรัตนโกสินทร์จึงอยู่ในระดับที่เกือบจะคงที่
และปัญหาสำคัญที่ต้องจัดการแก้ไขตลอดสมัยนี้ก็คือเรื่องขาดแคลนกำลังคน

ความต้องการแรงงาน

แรงงานจากเลิกเป็นที่ต้องการเสมอมา ตลอดสมัยรัตนโกสินทร์
มีความจำเป็นต้องใช้แรงงานเป็นจำนวนมากเพื่อรักษาความมั่นคงของอาณาจักร
และเพื่อการผลิตทางการเกษตรมาเลี้ยงอาณาจักร จะเห็นได้วาระหว่าง
พ.ศ. ๒๓๔๗ - ๒๔๑๑ สังกมไทยอยู่ในภาวะต้องทำสงคราม หรือเตรียมพร้อมที่จะ
ต้องทำสงครามเกือบตลอดเวลา บางครั้งก็มีการสั่งให้ระดมเลิกเตรียมพร้อมทำ
สงคราม แต่เขาก็กลับมิได้ยกมา หรือภายหลังยกเลิกคำสั่งให้เตรียมทัพ^๑

^๑ เช่น เมื่อ พ.ศ. ๒๓๖๓ มีข่าวลือว่าพม่าเตรียมกำลังจะยกมาตี
พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย โปรดให้กรมหมื่นศักดิ์พลเสพย์ กับกรมหมื่น-
เจษฎาบดินทร์ คุมทัพไปรับพม่าที่เพชรบุรี ราชบุรี และกาญจนบุรี รอจนถึงปี ๒๓๖๔
เห็นว่าพม่ามิได้ยกทัพมาจึงเลิกทัพกลับ ดู เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราช-
พงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒, หน้า ๑๓๐ - ๑๓๑ และ ๑๓๕. หรือ
เมื่อปี ๒๓๕๓ ก็เคยมีสารตราเกณฑ์ทัพจากเมืองนครราชสีมา ป่าสัก นครพนม
เชียงใหม่ แสนปาง มุกดาหาร กับหัวเมืองเขมรป่าดง ให้ไปตีเมืองมริคและ
ตะนาวศรี ดู จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๒ จ.ศ. ๑๑๗๑ - ๑๑๗๓, "เจ้าพระยาจักรี
เกณฑ์กองทัพหัวเมืองไปตีเมืองมริค และตะนาวศรี จ.ศ. ๑๑๗๒," หน้า ๘๒.

สงครามครั้งสำคัญที่กองการกำลังคนเป็นจำนวนมากมีหลายครั้ง ทั้งที่ทำกับพม่า เวียดนาม และหัวเมืองประเทศราชอย่างไทรบุรี โดยเฉพาะอย่างยิ่งสงครามกับเวียดนามหรืออันนัม-สยามยุคนั้น จำเป็นต้องใช้ไพร่พลเป็นจำนวนมากมาทำการรบตลอดเวลา ๑๔ ปีที่มีสงครามครั้งนี้ แม้ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. ๒๓๙๔ - ๒๔๑๑) ก็มีการทำสงครามครั้งใหญ่กับพม่าอีกครั้งหนึ่งใน พ.ศ. ๒๓๙๕ โดยฝ่ายไทยยกกองทัพไปที่เมืองเชียงตุง มีกรมหลวงวงศาธิราชสนิท กับเจ้าพระยามรราช (นุช) เป็นแม่ทัพคุมกำลังไพร่พลซึ่งเป็นเลขที่เกณฑ์ไปจากกรุงเทพฯ รวมกับเลขที่เกณฑ์จากหัวเมืองฝ่ายเหนือและฝ่ายใต้เป็นกำลังทั้งสิ้น ๓๐,๐๐๐ คน^๑ การเกณฑ์ทัพแต่ละครั้งต้องการกำลังไพร่พลเป็นจำนวนมาก ไพร่พลเหล่านี้จะเป็นแรงงานสำคัญทำการรบ และ

หลังจากนั้นราว ๑ เดือน ก็มีสารทรามามองคการเกณฑ์พลมารบ เพียงให้เตรียมพร้อมรบในหัวเมืองของตน เมื่อมีราชการจะได้เกณฑ์ใช้ได้ทันที ดูเรื่องเดียวกัน, หน้า ๙๖.

^๑ปรากฏว่าทำการไม่สำเร็จ ปีต่อมาต้องยกทัพกลับไปตีเมืองเชียงตุงอีก แต่ไม่สำเร็จเช่นกัน สำหรับทัพที่ยกไปใน พ.ศ. ๒๓๙๖ กลับมาในปี ๒๓๙๗ นั้น กองทัพของกรมหลวงวงศาธิราชสนิท ชักสนเสบียงอาหาร อ่อนกำลังลงจนต้องถอยกลับมาด้วยความลำบากยากเย็น และได้รับความเสียหายอย่างหนัก ภูรายละเอียดยุคใน สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ไทยรบพม่า, หน้า ๙๙ - ๙๙๒.

ยังเป็นกำลังในการผลิตเสียบียงอาหาร สะสมไว้เลี้ยงกองทัพด้วย^๑ จากการที่มีสงคราม และมีการเกณฑ์ทัพไปปราบกบฏหลายครั้งระหว่าง พ.ศ. ๒๓๔๗ - ๒๔๑๑ แรงงานจึงเป็นที่ต้องการอยู่ตลอดเวลา

การทำงานในสมัยรัตนโกสินทร์อาศัยแรงงานคนเป็นหลัก ทำงานร่วมกับแรงงานจากสัตว์นับแต่เริ่มปลูกจนถึงเก็บเกี่ยว นอกจากนี้ก็ต้องอาศัยธรรมชาติด้วย ถ้าปีใดฝนตกตามฤดูกาล และไม่มีปัญหาอื่น เช่น มีศัตรูพืชมารบกวนแล้ว ผลผลิตจะมีพอเลี้ยงอาณาจักร บางครั้งก็มากพอส่งไปขายยังต่างประเทศด้วย^๒ แต่ถ้าปีใดฝนแล้งหรือน้ำมาก การทำงานไม่ได้ผล ภาวะข้าวยากหนักแพงก็เกิดขึ้น พระมหากษัตริย์มักโปรดให้แก้ไขปัญหาดังกล่าวโดยมีพระบรมราชโองการสนับสนุนการทำอะไรทำนา เช่น โปรดให้บรรดาเจ้าเมือง กับกรมการเมืองต่าง ๆ ชักชวนและส่งเสริมให้ราษฎรทำอะไรทำนา เพื่อสะสมเสียบียงอาหาร^๓ และได้ภาษี

^๑ ตัวอย่างที่เห็นชัดคือ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๕๓ มีสารตราจากสมุหนายก มาเกณฑ์เลกเมืองปราจีนบุรีแบ่งเป็น ๒ พวก พวกหนึ่งรวมในกองทัพจากกรุงเทพฯ ไปสืบเรื่องเวียงคนามจะยกมาตีพระตะบอง อีกพวกให้สร้างบุงฉางเก็บข้าวเป็นเสียบียงราว ๒๐๐ - ๓๐๐ เกวียน ดู จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๒ จ.ศ. ๑๑๗๑-๑๑๗๓, "สารตราถึงเจ้าเมืองกรมการ เรื่องกองทัพญวนจะยกมาตีเมืองพระตะบอง," หน้า ๑๓๑ - ๑๓๒.

^๒ เป็นสินค้าประเภทหนึ่งในบรรดาสินค้าที่สำเภาจากไทยนำไปขายตามเมืองท่าแถบชายฝั่งมลายู ฮวา และสิงคโปร์ ดู วราภรณ์ หินานนท์, "การค้าสำเภาของไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น," หน้า ๗๖.

^๓ จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๒ จ.ศ. ๑๑๗๓, "กฎกระทรวงกลาโหมให้แก่พระยานครศรีธรรมราช," หน้า ๔๘.

อาการเพิ่มขึ้น การเก็บอาการค่านามีทั้งที่เก็บในรูปของผลผลิต และเก็บเป็นเงิน จากท้องตราที่ประกาศให้ชาพลวงออกรังวัดที่นา และออกตราจองที่ดินเมื่อ พ.ศ. ๒๓๕๔ กำหนดให้บางเมือง เช่น ออยุธยา นครไชยศรี เพชรบุรี และ ปราณบุรี เสียค่านาเป็นข้าวเปลือกในอัตราไร่ละ ๒ ถัง ในขณะที่หัวเมืองเช่น พิษณุโลก เพชรบูรณ์ บัวชุม และสุโขทัย เสียเป็นเงินอัตราไร่ละสลึง^๑ พวกที่เสีย ค่านาเป็นข้าวเปลือกจะทองขนส่งมายังฉางหลวงในกรุงเทพฯ หรือฉางหลวง ตามหัวเมืองซึ่งท้องตรากำหนดไว้^๒ และพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้เก็บอาการค่านาเป็นเงินทั้งหมด ในอัตราไร่ละสลึง เพียง^๓ ใน พ.ศ. ๒๔๐๑ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้ออก "ประกาศ ไม่ให้เรียกเงินค่านาที่ราษฎรตากถางทำขึ้นใหม่ในปีแรกที่ทำ" เป็นการพยายาม ส่งเสริมให้ประชาชนทำนา เพราะชาวนาจะมีความเหนื่อยยากมากในปีแรกที่ทำ จึงยกผลประโยชน์ให้ผู้ทำ ต่อเมื่อทำเป็นปีที่สองขึ้นไปจึงให้เก็บอาการค่านา^๔ ความพยายามชักชวนให้ทำนาเพิ่มขึ้นด้วยการลดภาษี หรือแบ่งส่วนผลประโยชน์ให้ เช่นนี้ เป็นการแก้ไขบรรเทาความเดือดร้อนเรื่องข้าวแพง โดยคาดว่าจะช่วยให้คนทำนามากขึ้น การทำนาต้องอาศัยแรงงานจำนวนมาก ระวัง

^๑ เรื่องเดียวกัน, "ท้องตราถึงหัวเมือง เรื่องชาพลวงรังวัดนาออกตราจองที่ดิน จ.ศ. ๑๑๙๓," หน้า ๔๐ - ๔๑.

^๒ สมสมัย ศรีสุทรพรรณ, โฉมหน้าศักดินาไทย, หน้า ๒๓๕ - ๒๓๖.

^๓ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, "ตำนานภาษีอากรบางอย่าง," หน้า ๑๕๘.

^๔ ร.ศ.ท. เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ, ประชุมกฎหมายประจำศก (พระนคร: โรงพิมพ์เคลิเมด, ๒๔๙๘), ๕ ๒๕๔ - ๒๕๕.

พ.ศ. ๒๓๘๙ - ๒๔๑๑ มีภาวะข้าวแพงหลายครั้ง และมีการส่งข้าวเป็นสินค้าออก
 ควบคู่กัน การจะเพิ่มผลผลิตเพื่อพอใช้บริโภค หรือเพื่อส่งออกด้วยย่อมเป็นสาเหตุ
 หนึ่งที่ทำให้เกิดความตึงเครียดแรงงานขึ้นมา

ในสมัยรัตนโกสินทร์ยังมีความต้องการแรงงานมาทำงานก่อสร้าง
 ทาง ๆ และซ่อมแซม หรือขยายของเดิมที่มีอยู่ให้กว้างขวาง แข็งแรงมากขึ้น
 สิ่งก่อสร้างในสมัยนี้ได้แก่ พระราชวัง วัดวาอาราม กำแพง ป้อมปราการ ซึ่งใช้
 แรงงานหลักเป็นหลัก นอกจากนั้นก็มีการขุดคูคลอง ทำถนน และสะพาน ซึ่งมัก
 จะจ้างแรงงานจีนมาทำ คงจะเนื่องมาจากชาดแคลนกำลังคน ประกอบกับเดิมมี
 ภาวะหลายด้านต้องทำอยู่แล้วอย่างต้องทำการผลิต เป็นกำลังรบ และทำงานโยธา
 ทาง ๆ เมื่อต้องการแรงงาน แต่กำลังคนมีไม่พอ จึงมีการว่าจ้างคนจีนมาทำงาน
 บางอย่างแทน

ระหว่าง พ.ศ. ๒๓๘๙ - ๒๔๑๑ มีการก่อสร้าง ซ่อมแซม หรือขยาย
 พระราชวัง กำแพงของเจ้านายทั้งในกรุงเทพฯ และในหัวเมืองเป็นจำนวนราว
 ๕๐ แห่งด้วยกัน เสร็จแล้วทุก ๆ ๓ ปี จะมีการสร้างวังใหม่หรือบูรณะวังเก่า

ดู ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๒๖, "ตำนานวังเก่าในกรุงเทพฯ"
 (พระนคร: องค์การค้ำของคุรุสภา, ๒๕๐๗), หน้า ๑๑๒ - ๑๓๕. เดิมนี้
 ถ้าจะสร้างวัง ณ ที่ใด ก็จะให้กรมมหรบาลไปไต่ราษฏรผู้อาศัยอยู่ในบริเวณนั้น
 ให้หรือถอนย้ายบ้านเรือนไปอยู่ที่อื่น จนเกิดเป็นคำอุปมาเวลาที่ถูกผู้อื่นไล่ที่ว่า
 "ไล่ที่ห้าวัง" การจ่ายค่าหรือถอนชดใช้ใหญ่ที่ต้องย้ายบ้าน เพราะจะก่อสร้างวัง
 ลง ณ ที่นั้น เริ่มมีในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โดย
 พระราชทานค่าที่ดินให้ คิดเป็นอัตราตารางวาละบาท ดู เรื่องเดียวกัน,
 หน้า ๑๐๖ - ๑๐๗.

ประมาณ ๒ แห่ง งานก่อสร้างหรือบูรณะนี้จะกินเวลาเป็นเดือน บางครั้งก็มีปี
มีการ เกณฑ์สิ่งของและแรงงาน เลกมาวล็คเปลี่ยนกันทำงานตลอดเวลา ปรากฏว่า
ไพร่สมกับไพร่ส่วยอาจถูกเกณฑ์มาทำงานเหมือน เลกไพร่หลวงด้วย อาจเนื่องมา
จากแรงงานที่ต้องการใช้มีไม่เพียงพอ บางครั้งก็มีการเกณฑ์แรงงานไปทำการ
ก่อสร้างภายในวัง ตัวอย่างเช่น การสร้างสวนขวาในพระบรมมหาราชวังในปี
๒๓๖๑ เพื่อใช้เป็นที่ให้ยวเล่นและพักผ่อน เลียนแบบจากสวนในบ้านของเศรษฐี
ที่เมืองจีน พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยโปรดให้กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์
เป็นแม่กอง เกณฑ์ไพร่ซุกสระและสร้าง เก่งขึ้นในสวนดอกไม้^๒ สวนขวานี้ใหญ่โต
สวยงามมาก มีการสร้างที่ประทับ และยัง

^๑ เห็นได้จากการทำศึกคินในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว
มีการเกณฑ์ไพร่สมมาทำงานในช่วงเดือน ๘ ถึงเดือน ๑๑ ของปี ๒๓๔๕ เฉลี่ย
ประมาณเดือนละ ๒๐๐ คน กระจายละเอียดคินใน หอสมุดควศิริญาณ, จดหมายเหตุ
รัชกาลที่ ๓ จ.ศ. ๑๒๐๔ เลขที่ ๕๒ บัญชีจำนวนเลขสมจ่ายทำศึกคินนอกเดือน.
และในการบูรณะวังจันทร์เกษม ที่อยุธยา เมื่อ พ.ศ. ๒๔๐๘ นั้น มีการเกณฑ์เลก
ไพร่หลวงส่วยทอง เมืองพนมสารคามมาทำงานเดือนละ ๑๐๐ คน เป็นเวลานาน
ถึง ๒ ปี ๙ เดือน ปรากฏว่านายหมวนายกองพากันร้องทุกข์ขอกลับไปทำส่วยทอง
ตามเดิม และได้รับอนุญาตตามคำร้องขอ โดยให้หักส่วยทองคำจากเลขที่ถูกเกณฑ์
ไปบูรณะวังจันทร์เกษมตามจำนวนปีที่เลกคนนั้น ๆ ถูกเกณฑ์ไป ดู หอสมุดควศิริญาณ,
จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๔ จ.ศ. ๑๒๒๗ เลขที่ ๑๐๗ สารตราถึงพระยาสระบุรี
ให้เกณฑ์เลกกองโคมาทำวังจันทร์.

^๒ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์
รัชกาลที่ ๒, หน้า ๕๓ - ๕๔.

บุคคลผู้ใหญ่ ช่างหน้าสรวนนั้นดูเฉือนแล้วก่ออิฐบุงหน้าเขื่อน พื้นสรวนนั้นใหญ่
อิฐถือปูนทั่วไป ท้าเหมือนอูางแวง ในซอกทอนำเป็นสามสายปีกุเปิดนำถาย
ไปไค สะอากเป็นอันดี ไม่มีเลนคม แลมีเกาะน้อยแฉะเกาะใหญ่รายเรียง
ไปในสรวนเป็นหลายเกาะ ชักตะพานถึงกั้นท้าแวงแลกอฎเขาไว้ริมเกาะ ๆ
ละสองแวงบาง สามแวงบาง... พระเจ้านองยาเชอ กรมหมื่นศักดิ์พลเสพ
เป็นแมงกองกอฎเขา แลปลุกทนม หนาเขื่อนเพชรชั้นในมีกำแพงล้อมรอบ
พระราชอุทยาน^๑

แล้วโปรดให้เจ้านายฝ่ายหน้า ฝ่ายใน และขุนนางข้าราชการ ทำแ่งกับแพขึ้น
ประชันกัน ประดับประคาควยของมีค่า การทำสวนขวานี่สิ้นพระราชทรัพย์มากมาย
สุดจะประมาณไค และกินเวลานานหลายปี ระหว่างการสร้างมีการ เกณฑ์เล็กให้
ชนศีลาจากอนใหญ่จากทะเลมากอเป็นภูเขา^๒ คดอคนเกณฑ์เล็กซึ่งไปตั้งทัพรับพม่า
ที่แม่น้ำน้อย กาญจนบุรี ใน พ.ศ. ๒๓๖๔ เมื่อพมามีไคยกมา ก็ให้ตัดไม้ทำแพเพื่อ
ชนศีลาจากอนใหญ่มากอภูเขาในพระบรมมหาราชวัง^๓ สวนขวานจึงเป็นงานที่ตองการ
แรงงานมากขึ้นหนึ่งของสมัยรัตนโกสินทร์

นอกจากวังแล้ว สมัยตั้งกดาวยังมีการบูรณะปฏิสังขรณ์และสร้างวัด
กับป้อมปราการต่าง ๆ อีกมากมาย โดยเฉพาะในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชพงศาวดารระบุว่าทรงบูรณะปฏิสังขรณ์ และสร้าง

^๑ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๔.

^๒ จนเกิดข่าวเล่าลือคราวอหิวาตกโรคระบาดเมื่อ พ.ศ. ๒๓๖๓ ว่า
การชนศีลาจากทะเลทำให้ผีโกรธ และบันดาลให้เกิดโรคระบาดครั้งใหญ่ ชาว
เล่าลือนี้แพร่หลายมากในหมู่ประชาชน ดู เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑๕.

^๓ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๓๕.

พระอาราม รวม ๓๕ วัด และมีวัดที่เจ้านาย หรือขุนนาง สร้างหรือบูรณะแล้วถวาย เป็นพระอารามหลวงอีก ๓๐ วัด^๑ และในรัชกาลนี้เช่นกันที่โปรดให้ตั้งหมู่ไพร่หลวง ขึ้นใหม่อีกกรมหนึ่ง ทำหน้าที่ช่างปูน ช่างศิลา สำหรับก่อสร้างหรือซ่อมแซมพระอาราม โดยเฉพาะ เรียกว่า กรมเกณฑ์หมู่^๒ แต่การจะไต่ไพร่หลวงเกณฑ์หมู่กรมเดียวคง มีแรงงานไม่พอ จึงต้องเรียกเกณฑ์เล็กรวมอื่นมาใช้งานด้วย เช่น คราวสร้างวัด พระนามบัญญัติ หรือที่ต่อมาเรียกว่า วัดมกุฏกษัตริยาราม ก็มีการเกณฑ์ไพร่หลวง ไพร่สม รวมทั้งเสมีนทนายจากเมืองราชบุรี เพชรบุรี มาทำการก่อสร้างวัดดังกล่าว ด้วย^๓ และคงจะทำงานร่วมกับไพร่หลวงเกณฑ์หมู่

การเตรียมทำสงครามมีผลให้ต้องการแรงงานมากก่อสร้างป้อมปราการ เสริมสร้าง ซ่อมแซมกำแพงพระนคร หรือซุกคูดลองหลายสาย เพื่อป้องกันการ รุกราน และเพื่อความมุ่งหมายทางยุทธศาสตร์อื่น ๆ ดังเช่น พ.ศ. ๒๓๖๕ โปรด ให้สร้างป้อมที่เมืองสมุทรปราการกับนครเขื่อนขันธ์^๔ และเมื่อ พ.ศ. ๒๓๙๕ ก็

^๑ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, "พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓," หน้า ๓๔๘ - ๓๕๑. เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ได้สรุปถึงพระราชกรณียกิจ ของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า "ละครผู้หญิงก็ไม่ได้ทรง ทรงแต่ พระราชกุศล และการแผ่นดิน" ดู เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๕๓.

^๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๒๒.

^๓ หจข., ร. ๔ กห. ๑๒ สารตราเจ้าพระยาอรรคมหาเสนา ถึง พระยาราชบุรี พระยาเพชรบุรี ว่าด้วยเกณฑ์ เล็กรวม เข้าเดือน ทำวัดนามบัญญัติ ลงวัน ๒ ๑๒ ค่ำ ปีมะโรง อัฐศก จ.ศ. ๑๒๑๘, หน้า ๒๓๘.

^๔ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒, หน้า ๑๕๓ - ๑๕๔.

โปรดให้เกณฑ์ไพร่สมมาทำป้อมปราการคนละ ๑ เคื่อนตอปีไปจนกว่าจะเสร็จ
 ป้อมเหล่านี้ตั้งบนฝั่งคลองตลิ่งกรุง เกษมซึ่งซุกซิ่นเป็นคูเมืองชั้นนอกใหม่ มีทั้งหมด
 ๘ ป้อม^๑ เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ว่าที่สมุหพระกระลาโหมเป็นผู้รับผิดชอบงาน
 ครั้งนี้^๒ ปรากฏว่าการเกณฑ์ไพร่สมมาทำป้อมปราการ กับกำแพงพระนครครั้งนี้
 มีผลให้ขาดแคลนแรงงานในการทำพระเมรุถวายพระเพลิงพระบรมศพพระบาท-
 สมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว จนต้องเกณฑ์แรงงานหมีและไพร่หัวเมืองจากราชบุรี
 กับเพชรบุรี เข้ามาช่วยราชการทำพระเมรุ^๓ แสดงให้เห็นว่ากำลังคนมีไม่พอ
 ในขณะที่ความต้องการแรงงานนั้นมีมาก บางครั้งก็ต้องใช้กำลังจ้างคนมาทำงาน
 เพื่อแก้ปัญหาดังกล่าว เช่น ในพ.ศ. ๒๔๐๒ โปรดให้พระยาเพชรบุรีจ้างลาวพวน
 ลาวทรงคำทั้งหญิงและชาย มาดูแลรักษากำแพง และเขาที่มีพระพุทธรูปปิดทองประดิษฐาน
 อยู่ เพื่อป้องกันมิให้คนร้ายดอมมาขโมยลอกทองไป อัตราค่าจ้างวันละเฟื้อง

^๑ ใต้กำแพง ป้อมปัจจามิตร ปัดปัจจนิก สีกเหี่ยมหาญ ฉลาญไฟรีราย
 ปรามศักรุพ่าย ทำลายปรบักษ์ หักกำลังศัตรู และ มหานครรักษา แต่ละป้อม
 มีระยะห่างกันประมาณ ๓๒ เส้น คู เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, "พระราชพงศาวดาร
 กรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๔," ใน พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ฉบับ
 หอสมุดแห่งชาติ, หน้า ๔๕๓ - ๔๕๔.

^๒ เรื่องเดียวกัน.

^๓ หจช., ร. ๔ กท. ๒ สารตราเจ้าพระยาอรรคมหาเสนา ถึง
 พระเจ้าแสนดีศรีบริบาล ข้าหลวง พระยาเพชรบุรี ว่าด้วยเกณฑ์แรงงานหมี
 เมืองราชบุรี พระเมรุ
 เมืองเพชรบุรี มาทำ โรงครัว ลงวัน ๖ ๓ ๒ ค่ำ ปีชวด จัตวาศก
 จ.ศ. ๑๒๑๔, หน้า ๑๔๔.

(๑๒ สดงค์)^๑ และมีการว่าจ้างชาวจีนมาทำงานโยธาบางประเภท อย่างการ ชุคคลองลัดหลังเมืองนคร เขื่อนชั้นซึ่ ทะดุดอกคลองตาลาว^๒ กับจ้างคนจีนชุคคลอง แสนแสบจากหัวหมากไปถึงบางชนาก ฉะเชิงเทรา เพื่อใช้ประโยชน์ในการทำ สงครามอินันม-สยามยุทธ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๘๐^๓

๗. ตลอดสมัยรัตนโกสินทร์ ความจำเป็นต้องใช้แรงงานเมื่ออยู่เสมอ ทั้งเป็นกำลังรบ กำลังในการผลิตทางการเกษตร ตลอดจนเป็นแรงงานในการ ก่อสร้างและซ่อมแซมสิ่งก่อสร้างต่าง ๆ จนต้องแก้ปัญหาด้วยการเกณฑ์ราษฎร จากไพร่สม หรือแม่แต่ไพร่ส่วยมาช่วยทำงาน แต่กระนั้นก็ยังขาดแคลนแรงงานอยู่ และมีผลให้มีการว่าจ้างแรงงานจีนมาทำงานหลายครั้ง ความต้องการแรงงาน จึงเป็นปัญหาสำคัญของสังคมไทยในช่วงดังกล่าวนี้ และสะท้อนให้เห็นว่าระบบไพร่ ที่เป็นอยู่ยังไม่สามารถแก้ปัญหาเรื่องนี้ได้ จึงต้องมีการแก้ไขระบบไพร่ให้มี ประสิทธิภาพมากกว่าที่เป็นอยู่

^๑ หจข., ร. ๘ กท. ๑๗ หนังสือพระศิริเสาวราชภักดิ์ฯ ถึง พระยาเพชรบุรี ว่าควยให้พระยาเพชรบุรีจ้างลาว ชาย รักษาถ้าเขาหลวง หลิ่ง ลงวัน ๒ ๑๒ กำ ปีมแม เอกศก จ.ศ. ๑๒๒๑, หน้า ๑๗๘ - ๑๘๐.

^๒ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒, หน้า ๑๕๓.

^๓ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, "พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓," หน้า ๑๗๘.

เศรษฐกิจสมัยรัตนโกสินทร์

เมื่อตั้งกรุงเทพฯ ใน พ.ศ. ๒๓๒๕ สภาวะทางเศรษฐกิจของไทย คงจะไม่มั่นคงเท่าใดนัก ทางราชการพยายามกำหนดอัตราแลกเปลี่ยนเงินตราในปี ๒๓๒๕ ให้ เงินเฟื้องหนึ่งแลกได้ ๔๐๐ เบี้ย ในขณะที่อัตราแลกเปลี่ยนตามท้องตลาดต่ำกว่านั้นมาก คือ เงินเฟื้องหนึ่งแลกได้ประมาณ ๒๐๐ - ๓๐๐ เบี้ยเท่านั้น^๑ รายได้ของอาณาจักรมาจากหลายสาอากรอันประกอบด้วย ส่วย จังกอบ ฤๅชา และ อากร^๒ นอกจากนั้นก็ได้จากเครื่องบรรณาการจากหัวเมืองประเทศราชอย่างพวก คนไม้เงินต้นไม้ทอง การบริบทพยัคฆ์สินของผู้กระทำความผิด และจากการค้ากับ ต่างประเทศ โดยเฉพาะอย่างยิ่งการค้าสำเภา ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกนั้น พระราชพงศาวดารบันทึกว่า รายได้ของอาณาจักร ไม่ค่อยพอกับรายจ่าย ต้องอาศัยกำไรจากการค้าสำเภามาเพิ่มเติมเพื่อให้พอใช้ ราชการ และพอจ่ายเบี้ยหวัด^๓ ในรัชกาลต่อมาบางครั้งรายได้จากหลายสาอากร แม้จะรวมกำไรจากการค้าสำเภาแล้วก็ยังไมพ่อยจ่ายเบี้ยหวัด ทำให้บางปีจ่าย เบี้ยหวัดได้เพียงสองในสามของอัตรา บางปีก็จ่ายครึ่งเดียว และบางครั้งก็จ่าย

^๑กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๕, "พระราชกำหนดใหม่ มาตรา ๒๓," หน้า ๒๗๖ - ๒๗๘.

^๒อากรที่เก็บในระยะเริ่มตั้งกรุงรัตนโกสินทร์มี อากรค่าสวน ค่านา สมพิศสร ค่าน้ำ ขอนเบี้ย เคาสุรา และอากรตลาด ดู สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, "ตำนานภาษีอากรบางอย่าง," หน้า ๑๕๖.

^๓เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑, หน้า ๒๕๕.

นำลายแทนเงินเบี้ยหวัดที่เหลือ^๑ จะเห็นได้ว่าสภาวะทางเศรษฐกิจของสมัยคน
รัตนโกสินทร์ยังไม่มั่นคง รายได้ไม่สอดคล้องกับรายจ่ายที่ต้องใช้ในการจัดซื้ออาวุธ
การเตรียมทำสงคราม และการก่อสร้างต่าง ๆ ที่มีอย่างมากมายตลอดสมัยดังกล่าว
ในขณะที่เศรษฐกิจในสมัยคนรัตนโกสินทร์ เป็นแบบพอยังชีพ ไม่มีการแบ่งงานกันทำ
หรือทำการผลิตเฉพาะอย่าง แต่ละครอบครัวต้องผลิตของที่จำเป็นทุกอย่างขึ้นมาใช้
เอง และการค้าภายในยังมีลักษณะเป็นการแลกเปลี่ยนสิ่งของ โดยที่เงินตรา
ยังไม่มีการใช้อย่างแพร่หลาย^๒ การจ่ายภาษียังอยู่ในรูปของแรงงานหรือผลผลิต
และเป็นเงินบ้าง รายได้ของอาณาจักรจึงมีบางส่วนเป็นผลผลิต ซึ่งจะนำมาใช้
ราชการ และนำไปเป็นสินค้าออกเพื่อเป็นรายได้ให้อาณาจักรนำมาใช้จ่าย
พระมหากษัตริย์ทั้งสี่รัชกาลของสมัยคนรัตนโกสินทร์ทรงพยายามเสริมสร้าง
เสถียรภาพทางเศรษฐกิจให้อาณาจักร ระหว่าง พ.ศ. ๒๓๔๗ - ๒๔๑๑ มีความ
เคลื่อนไหวทางเศรษฐกิจที่สำคัญ ๓ ประการ ซึ่งมีผลกระทบต่อบรรบบไพร่ ไคแก่
การขยายตัวของการค้าสำเภา การจัดเก็บภาษีอากรเพิ่มเติม และการทำสนธิ
สัญญาเบาริงเมื่อ พ.ศ. ๒๓๘๔

การค้าสำเภาที่มีมาตั้งแต่สมัยอยุธยา ในสมัยธนบุรีก็มีการส่งสำเภา
ไปค้าขายกับต่างประเทศ ปรากฏว่าปีสุดท้ายของรัชกาล สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี

^๑ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์
รัชกาลที่ ๒, หน้า ๒๐๓ - ๒๑๔.

^๒ จักรทิพย์ นาถสุภา และ สุธี ประศาสน์เศรษฐ, "ระบบเศรษฐกิจ
ไทย ๑๘๕๑ - ๑๘๖๐," เอกสารประกอบคำบรรยายวิชาประวัติศาสตร์ เศรษฐกิจ
ไทย ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๑,
หน้า ๑ (พิมพ์คัด).

โปรคให้มีพระราชสาส์นไปเมืองจีนขอยกเว้นค่าจังกอบของสำเภาไทยซึ่งบรรทุก
 ขาวสาร ฝาง และของต่าง ๆ ไปขายแลกกับอิฐและศิลา^๑ หลังจากนั้นการค้า
 สำเภาก็มีต่อมา และมีไซจะค้าขายเฉพาะกับจีนเท่านั้น แต่ยังคงค้ากับเมืองต่าง ๆ
 ในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เช่น กัมพูชา เวียดนาม ญูเกาะอินเดีย
 ตะวันออก รวมทั้งเมืองท่าต่าง ๆ ในแหลมมลายู^๒ และค้าขายกับชาวตะวันตก
 ซึ่งเดินทางติดต่อค้าขายในแถบนี้ด้วย^๓ ผู้ที่มีบทบาทในการค้าสำเภาสมัยนั้น

^๑ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร, "ร่างพระราชสาส์นคำทับ
 ไปเมืองจีนครั้งกรุงธนบุรี จุดศักราช ๑๑๔๓ (พ.ศ. ๒๓๒๔)," ใน สัมพันธ์ภาพ
 ระหว่างไทย-จีน (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๒๑), หน้า ๑๘.

^๒ เช่นจีนก็ักได้รับมอบหมายให้คุมเรือสำเภาไปค้าที่บาห์ลี นำสินค้าเช่น
 ริงนก ดีบุก ฝาง น้ำตาลทราย นอแรด และไหมไปขาย คุรายละเอียดใน
 หอสมุดวชิรญาณ, จดหมายเหตุ รัชกาลที่ ๓ จ.ศ. ๑๒๐๘ เลขที่ ๓๓ สำเนา
 คำให้การจีนก็ัก เล่ม ๑ เรื่องบันทุกสินค้าไปจำหน่ายเมืองบาห์ลี. นอกจากนี้
 สำเภาไทยยังเดินทางไปค้าที่สิงคโปร์ด้วย คุ วราภรณ์ ทินานนท์, "การค้า
 สำเภาของไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น," หน้า ๕๐ - ๕๑.

^๓ เช่น พระยาราชภักดี (พรานซีส ไลต์) ติดต่อค้าขายกับเจ้าเมือง
 บักซ์ไต โดยเฉพาะอย่างยิ่งซื้อขายปืนกับกระสุนดินดำ คุ จดหมายเหตุ รัชกาลที่ ๒
จ.ศ. ๑๑๗๑ - ๑๑๗๓, "สำเนาใบบอกพระยานคร เรื่องส่งพวกพม่าที่จับได้เข้ามา
 ยังกอง จ.ศ. ๑๑๗๑," หน้า ๒๐ - ๒๗. และหลวงภักดีราชกะปิตัน (แฮน)
 นำปืนมาขายแลกกับน้ำตาลทรายใน พ.ศ. ๒๓๖๔ คุรายละเอียดใน เจ้าพระยา-
 ทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒, หน้า ๑๔๐-๑๔๑.

รัตนโกสินทร์มีทั้ง เอกชนและทางราชการ^๑ สำหรับสำเภาหลวงแล้ว สินค้าที่บรรทุกไปขายอย่างกระวาน นอแรด คีบูก ผาง เรว และข้าว ล้วนได้มาจากส่วย ซึ่งเรียกเก็บจากไพร่ส่วยทั้งสิ้น เติมสินค้าที่ขายให้ชาวต่างประเทศจะมาจากส่วยที่เหลือใช้ราชการ แต่สำหรับสมัยรัตนโกสินทร์แล้วมุ่งเรียกเก็บส่วยมาให้พอใช้ทั้งราชการและเพื่อเป็นสินค้าออกด้วย^๒ สินค้าออกจากส่วยนี้มี ๓ ประเภทคือ สินค้าจากพืช ได้แก่ ข้าว หมาก เครื่องเทศ ผ้าย ไม้ เปลือกไม้ เช่น ผางกัมภุชฌา และเรือสำเภาที่ก่อในเมืองไทยเป็นต้น สินค้าที่มาจากสัตว์ ได้แก่ ปลาแห้ง กุ้งแห้ง รังนก ปีกนก หางนกยูง ครั่ง หนังสัตว์ เขาสัตว์ และนอแรด เป็นต้น ประเภทสุดท้ายคือ แร่ธาตุ ที่สำคัญที่สุดคนน่าจะเป็นที่รู้จัก^๓ กำไรจากการค้าสำเภานี้ เป็นรายได้หลักอย่างหนึ่งของอาณาจักร รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยนั้น กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ เป็นผู้บังคับบัญชากรมท่า รับผิดชอบในการส่ง

^๑การค้าของทางราชการ คือ การค้าสำเภาหลวงภายใต้การจัดการของกรมที่เกี่ยวข้อง เช่น กรมท่า และกรมพระคลังสินค้า ส่วนของเอกชนนั้น เจ้านายขุนนาง ข้าราชการ รวมทั้งผู้ที่มีทุนทรัพย์มากพอที่จะส่งสำเภาไปค้าได้อย่างชาวจีน จัดการส่งสำเภาส่วนตัวไปค้าขาย อย่างไรก็ตาม ชาวจีนมักจะมีบทบาทในด้านการเดินเรือ และเป็นพ่อค้าเดินทางไปค้าขายยังเมืองต่าง ๆ ทั้งในสำเภาหลวงและสำเภาของเอกชน ดู วราภรณ์ ทินานนท์, "การค้าสำเภาของไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น," หน้า ๖๖ - ๗๔.

^๒บุญรอด แก้วกัณฑ์, "การเก็บส่วยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น...", หน้า ๒.

^๓ดูรายละเอียดใน วราภรณ์ ทินานนท์, "การค้าสำเภาของไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น," หน้า ๗๕ - ๗๗.

สำเภากลางไปค้าขาย พระองค์ก็แต่งตั้งสำเภาส่วนพระองค์ร่วมออกไปด้วย ปรากฏว่าในรัชกาลนี้ส่วยสาอากรที่เก็บได้ไม่มีใครพอใช้จ่ายราชการ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ต้องนำกำไรจากการค้าสำเภามาเจือจานเป็นรายได้ของอาณาจักร^๑ เมื่อพระองค์เสวยราชสมบัติแล้ว การค้าสำเภายังคงดำเนินต่อมา แม้ใน พ.ศ. ๒๓๖๕ จะมีการทำสนธิสัญญาทางพระราชไมตรี และการพาณิชย์กับอังกฤษ ซึ่งเป็นที่รู้จักในนามของสนธิสัญญาเบอร์นี และไทยต้องอนุญาตให้มีการติดต่อค้าขายโดยตรงระหว่างพม่าไทยกับพม่าอังกฤษ โดยที่พม่าอังกฤษต้องปฏิบัติตามกฎหมายไทย^๒ เท่ากับเป็นการยกเลิกระบบการค้าผูกขาดซึ่งใช้ปฏิบัติมาแต่ครั้งอยุธยา อย่างไรก็ตามก็ดีสิทธิที่ให้แก่แก่อังกฤษชาติเดียวเท่านั้น และการค้ากับอังกฤษก็มีผลประโยชน์หลักของไทย นอกจากนี้เบอร์นียังยินยอมตามคำขอของเจ้าพระยาพระคลังที่ว่า การซื้อขายของพม่าอังกฤษจะทำได้ก็ต่อเมื่อแจ้งให้เจ้าพนักงานกรมพระคลังให้ทราบก่อน เท่ากับว่าพระคลังยังคงเข้ามาควบคุมการค้า และราคาสินค้าเช่นเดิม^๓

^๑ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๓๓, "พระบรมเทศนาเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว," (พระนคร : องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๑๐), หน้า ๔๗ - ๔๘.

^๒ฝ่ายไทยสามารถเก็บภาษีปากเรือได้เพียงอย่างเดียวตามอัตราเรือเปลาवालละ ๑,๕๐๐ บาท กับเรือมีสินค้าवालละ ๑,๗๐๐ บาท แต่มีข้อห้ามอีกบางประการคือ ห้ามนำชาวสงออกนอกอาณาจักร และสินค้าพวกปืน ดินปืน กระสุนปืนต้องขายให้ทางราชการเท่านั้น ถ้าทางราชการไม่ต้องการพม่าต้องนำกลับไปห้ามขายให้ประชาชนไทย ดู วราภรณ์ ทินานนท์, "การค้าสำเภาของไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น," หน้า ๔๔ - ๔๕.

^๓เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๖.

นอกจากอังกฤษแล้ว สหรัฐอเมริกาก็ทำสนธิสัญญาทำนองเดียวกันนี้กับไทยในปี ๕.๓๗๕^๑ ในขณะที่ไทยค้าขายกับอาณาจักรทางตะวันออกเป็นส่วนใหญ่ ระบบการค้าผูกขาดจึงยังมีอยู่ การคอกำปั่นเพื่อทำการรบ และทำการค้ายังคงมีอย่างสม่ำเสมอ^๒ ความต้องการสินค้าจึงมีอยู่ตลอดสมัยกึ่งกลาง

ความพยายามของอังกฤษกับสหรัฐอเมริกาก็ขอทำสนธิสัญญา แสดงถึงบทบาทของประเทศมหาอำนาจตะวันตกซึ่งต้องการให้มีการค้าแบบเสรี และทำลายระบบการค้าผูกขาดที่ทำรายได้มากมายให้กรุงรัตนโกสินทร์ การค้าผูกขาดนั้นสินค้าส่วนใหญ่คือส่วยที่ได้ไปจากไพร่ การติดคอกำปั่นของพระคลังสินค้ามีการกำหนดสินค้าต้องห้ามหลายประเภท^๓ ผู้ที่มีสินค้าดังกล่าวในครอบครองจะขายได้คอกทางราชการเท่านั้น และต้องขายตามราคาที่ทางราชการกำหนดให้ พระคลังสินค้าจะนำไปขายต่อให้พ่อค้าชาวต่างประเทศโดยสามารถกำหนดราคา

^๑ เอ็ดมันด์ โรเบิร์ต เป็นราชทูตเข้ามาทำสนธิสัญญาแบบเดียวกับเบอร์นี คู เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, "พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑," หน้า ๑๒๓ - ๑๒๔.

^๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๕๔.

^๓ สินค้าต้องห้ามรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยมีหลายอย่าง เช่น พริกไทย เรว รง ฝาง กระวาน งาขาว ดีบุก ฝรั่ง ไข่เต่าคนู และกฤษณา ดู John Crawford, The Crawford Papers, p. 133.

^๔ วราภรณ์ ทินานนท์, "การค้าสำเภาของไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น," หน้า ๔๔ - ๔๕.

ไต่สูงตามความต้องการ ทำให้มีกำไรมาก ดังนั้นการที่ประเทศตะวันตกเรียกร้องให้ทำการค้าแบบเสรีย่อมส่งผลกระทบต่อรายได้ของอาณาจักรด้วย และคงมีส่วนให้พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวต้องหารายได้จากอื่นมาทดแทนผลประโยชน์ค่านี้นี้

การหารายได้จากอื่นมาเพิ่มเติมในสมัยรัตนโกสินทร์อาศัยการเพิ่มประเภทภาษีอากรขึ้นใหม่ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้เก็บภาษีอากรประเภทใหม่ ๆ ถึง ๓๘ ชนิด^๑ โดยให้ยกเลิกการเก็บภาษีฟองตุ้มกับอากรค่าน้ำ ภาษีที่คิดขึ้นใหม่นี้บางชนิดเก็บซ้ำซ้อนทั้งจากผู้ซื้อและผู้ขาย เช่น ภาษีพริกไทยเก็บจากชาวไร่และผู้ซื้อลงสำเภากับภาษีไม้แดงซึ่งเก็บทั้งจากผู้ขายและผู้ซื้อลงสำเภานอกจากนั้นผลผลิตบางอย่างต้องเสียภาษีหลายชั้นตอน เช่น น้ำตาลทราย คนออกต้องเสียอากรสมพัศตร น้ำอ้อยที่โคมายังต้องเสียภาษีน้ำอ้อยและเมื่อนำไปทำเป็นน้ำตาลทรายก็ต้องเสียภาษีน้ำตาลทรายอีกครั้งหนึ่ง เท่ากับ

^๑คือ ภาษีบ่อนเบี้ยเงิน หวย ก.ข. ภาษีเบ็ดเสร็จเก็บของลงสำเภาก่อนของต้องห้าม ๖ อย่าง ภาษีพริกไทยเก็บจากผู้ซื้อลงสำเภาก่อนพริกไทยเก็บจากชาวไร่ ภาษีฝาง ภาษีไม้แดงเก็บจากผู้ซื้อลงสำเภาก่อนไม้แดงเก็บจากผู้ขาย ภาษีเกลือ ภาษีน้ำมันมะพร้าว ภาษีน้ำมันตาง ๆ ภาษีกะทะ ภาษียางตน ภาษีไต้ ชัน ภาษีฟืน ภาษีจาก ภาษีกระแฉง ภาษีไม้ไผ่ป่า ภาษีไม้รวก ภาษีกอไม้สีสุก ภาษีไม้คางพลู ภาษีไม้กง กระจาด กระจุก สมอ พังงา ภาษีไม้ซุง ภาษีฝ้าย ภาษียาสูบ ภาษีป้อ ภาษีคราม ภาษีเนื้อแห้งปลาแห้ง ภาษีเขื่อเคย ภาษีน้ำตาลทราย ภาษีน้ำตาลหม้อ ภาษีน้ำอ้อย ภาษีสำรวจ ภาษีเตาตาล ภาษีจันอับ ไข่ เทียนไข เนื้อ ขนมตาง ๆ ภาษีปูน และภาษีเกวียนตาง เรือจ้าง ทางโยง คู เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, "พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓," หน้า ๓๖๑.

ทำให้ราคาสินค้าสูงขึ้น อย่างไรก็ตามก็ พระราชพงศาวดารระบุว่า การเพิ่มภาษี
คราวนี้ทำให้ได้เงินมาใช้สอยมากขึ้น และเบี้ยหวัดที่แจกแก่ข้าราชการก็เพิ่มขึ้น
ด้วย^๑ การเพิ่มประเภทภาษีครั้งเดียวคงไม่เพียงพอกับรายจ่ายที่มีสูง พระบาท-
สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงโปรดให้เพิ่มประเภทภาษีอากรขึ้นอีกในรัชกาล
ของพระองค์ ไคแก อากกรการพันต่าง ๆ ภาษีมหรสพ ภาษีสุกร และเนื้อสด
ภาษีปลาสด ภาษีปลาทุ ภาษีไหม ซี่ผึ้ง ภาษีฝัก ภาษีหม้อหวด ภาษีถัง เตาหลอ
และภาษีเรือมาด โกลน แจวโกลน พายโกลน^๒ นอกจากนี้ยังโปรดให้รื้อฟื้นภาษี
ที่เลิกไปแต่รัชกาลก่อนมาเก็บใหม่ คือ อากกรค่าน้ำกับอากกรรักษาเกาะ และมีการ
แก้ไข ลดอัตรา หรือเปลี่ยนวิธีการ เก็บภาษีอากรบางประเภท เช่น เปลี่ยนอากกร
ตลาดเป็นภาษีเรือ โรง ราน ยกเลิกภาษีเกี่ยวกันกับเรือจ้าง ทางโยง ลดอัตรา
การเก็บสมพัทธจากไร่ละบาท เหลือไร่ละเฟื้อง ตลอดจนเปลี่ยนวิธีการเก็บ
ภาษีพริกไทยจากที่เคยเรียกตามค่างพริกไทยมาเก็บแบบสมพัทธแทน^๓ การจัด
เก็บภาษีอากรทั้งที่มีอยู่เดิม และที่เพิ่มขึ้นใหม่นี้ใช้วิธีประมูลการ เก็บภาษีแต่ละชนิด
ผู้ที่ไหนผลประโยชน์แก่ทางราชการมากที่สุดมักจะได้รับแต่งตั้ง เป็นเจ้าภาษีนายอากกร
ทำหน้าที่จัดเก็บภาษีที่ประมูลได้ในเขตพื้นที่ที่ตกลงกัน มีประกาศนำตั้งเจ้าภาษี
นายอากกรอย่างเป็นทางการ ถือเป็นข้าราชการ ได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์
และราชทินนาม เจ้าภาษีนายอากกรเป็นคนที่มึนทรัพย์มากพอควร ภาษีที่ประมูลได้

^๑ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๖๒.

^๒ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, "พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์
รัชกาลที่ ๔," หน้า ๗๖๕.

^๓ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาคำวรวงราชานุภาพ,
"ตำนานภาษีอากรบางอย่าง," หน้า ๑๗๑ - ๑๗๒.

๒. กองจ่ายให้กรมกองหรือเจ้านายบางพระองค์ ตามที่กำหนดไว้ในสารทราน่าตั้ง
 เจ้าภาชีนายอากร^๑ สังฆราชป่าดเล็กวัชเคยประมาณรายได้จากภาชีอากรที่จัด
 เก็บในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่ามีราว ๒๖,๕๖๔,๑๐๐ บาท^๒
 ผู้ที่ต้องรับภาระในการเสียภาชีอากร เหล่านี้คือ พวกไพร่ เจ้าภาชีนายอากรจะตั้ง
 กำนันเก็บภาชีสินค้าที่ตนผูกขาดถ้านานจะต้องเสียภาชี ในสมัยหลังนั้นแม่แต่ของ
 ที่ไพร่นำมาเป็นส่วยหรือของกำนัลมุลนายก็ตองเสียภาชี เวลาผ่านค่าน จะยกเว้น
 ให้เฉพาะของใช้หรือของที่นำมาเพื่อบริโภคเท่านั้น^๓ จึงรเพิ่มประเภทภาชีอากร
จึงส่งผลกระทบต่อไพร่โดยตรง เพราะนอกจากไพร่จะรับภาระเสียภาชีอากรแล้ว
การเก็บภาชีซ้ำซ้อนยังมีผลให้ราคาสินค้าต่าง ๆ ในท้องตลาดสูงขึ้นอีกด้วย แมว่า
ไพร่จะผลิตของจำเป็นเกือบทุกอย่างไว้บริโภคหรือใช้เอง แต่มีการนำมาแลกเปลี่ยน
เปลี่ยน ค้าขายกัน จึงยอมได้รับความกระทบกระเทือนเช่นกัน

เหตุการณ์ที่สำคัญต่อเศรษฐกิจของไทยเกิดขึ้นในปี ๒๓๘๔ เมื่ออังกฤษ
 ส่งเซอร์จอห์น เบาริง มาขอแก้ไขสนธิสัญญา และมีการเซ็นสัญญาฉบับใหม่คือ
 สนธิสัญญาเบาริง สนธิสัญญานี้ทำให้ระบบการค้าผูกขาดต้องยกเลิกโดยเด็ดขาด
 เปลี่ยนเป็นการค้าแบบเสรี ยกเลิกค่าธรรมเนียมปากเรือ เปลี่ยนเป็นเก็บภาชี

^๑ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๖๓ - ๑๖๔.

^๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๗๒ - ๑๗๕.

^๓ หจช., ร. ๕ กท. ๒ สารตราเจ้าพระยาอรรคมหาเสนา ถึง
 ผู้ว่าราชการเมืองนครเขื่อนขันธ์ กรมการ ว่าควายน่าตั้งเจ้าภาชี เต่าแก่รับ
 ชื่อ กุ้ง
 ชาย ปลา น้ำจืด ๑ เมือง ลงวัน ๖ ๕ คำ ปีมเมีย ยังเป็นเอกศก
 หอย

จ.ศ. ๑๒๓๑, หน้า ๒ - ๓.

ผลการจากสินค้าในอัตราร้อยละ ๓^๑ เศรษฐกิจหลังสนธิสัญญาเบาริงเปลี่ยนไป
 กล่าวคือ ระบบเศรษฐกิจเดิมเป็นแบบยังชีพ) ไม่มีการผลิตเฉพาะอย่าง แต่หลัง
 จากปี ๒๓๘๘ แล้ว เกิดการผลิตเฉพาะอย่างขึ้น เห็นได้จากสินค้าออกซึ่งเดิม
 มาจากสวดยหลายชนิด ส่งออกอย่างละจำนวนไม่มากนัก ก็เปลี่ยนเป็นการส่งสินค้า
 ที่สำคัญเพียงไม่กี่ชนิดแทน^๒ ตัวอย่างที่เห็นได้ชัดคือ ข้าว ซึ่งเคยเป็นสินค้าที่เหลือ
 จากการบริโภคภายในอาณาจักรแล้ว ถึงจะส่งไปขายนอกประเทศเป็นครั้งคราว
 แต่หลังสนธิสัญญาเบาริง เมื่อความต้องการข้าวจากต่างประเทศมีอย่างสม่ำเสมอ
 เป็นเหตุให้มีการผลิตเพื่อการค้าเกิดขึ้น^๓ ประกอบกับประเทศมหาอำนาจตะวันตก
 ก็มีนโยบายขยายทุนจากศูนย์กลางในยุโรปตะวันตก และอเมริกาเหนือมาสู่ดินแดน
 ใหม่ ๆ เพราะต้องการวัตถุดิบจำนวนมากมาป้อนโรงงาน และต้องการตลาด
 ระบายสินค้าอุตสาหกรรม การทำสนธิสัญญาเบาริงในปี ๒๓๘๘ จึงเท่ากับนำ

นอกจากนำอาวุธเข้ามาต้องขายให้ทางราชการ และถ่านนำดินเข้ามา
 ต้องขายให้กับเจ้าภาษีเงินเท่านั้น ดู วราภรณ์ ทินานนท์, "การค้าสำเภาของ
 ไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น," หน้า ๘๐ - ๘๑.

^๒ ไค้แก่ ข้าว ไม้สัก และตีบุก ดู ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และ สุธี
 ประศาสน์ เศรษฐ, "ระบบเศรษฐกิจไทย ๑๘๕๑ - ๑๘๖๐," หน้า ๑.

^๓ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓ - ๔.

^๔ ฉัตรทิพย์ นาถสุภา, "คำบรรยายวิชาประวัติศาสตร์เศรษฐกิจ
 เปรียบเทียบ," คณะเศรษฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, หน้า ๒๖.
 อ้างถึงใน สิริลักษณ์ ศักดิ์เกรียงไกร, "ต้นกำเนิดของชนชั้นนายทุนในประเทศไทย-
 ไทย....," หน้า ๘๘.

ระบบเศรษฐกิจไทยให้เข้าไปผูกพันกับระบบเศรษฐกิจของโลก^๑ นำไปสู่การเปิด
ที่ดินทำกินเพิ่มขึ้นจากเดิม^๒ และมีความจำเป็นต่องานโรงงานมาบุกเบิกที่ดิน การ
ทำนาในที่ดินแห่งใหม่ได้รับความสนับสนุน พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
โปรดให้ยกเลิกค่านาในปีแรกที่ทำ ปีที่ ๒ และปีที่ ๓ เสียอากรค่านาในอัตราที่
ต่ำกว่าปกติเล็กน้อย ต่อเมื่อถึงปีที่ ๔ ถึงให้เรียกเก็บตามปกติของกฎหมาย^๓
ความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจอื่นเนื่องมาจากสนธิสัญญาเบาริงปรากฏอย่างชัดเจน
มากยิ่งขึ้นในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

๑. สภาวะทางเศรษฐกิจระหว่าง พ.ศ. ๒๓๘๗ - ๒๔๑๑ มีความเปลี่ยนแปลง
ที่ส่งผลกระทบต่อระบบไพรหลายประการ การค้าสำเภาจำเป็น
ต้องอาศัยส่วยที่เรียกเก็บจากไพรเป็นหลัก ไพรยังเป็นผู้เสียภาษีอากรให้ทาง
ราชการเพื่อนำไปใช้สอย เมื่อการผลิตเปลี่ยนไปเป็นเพื่อการค้า และความต้องการ

^๑ ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, "คำบรรยายพื้นฐานวิชาประวัติศาสตร์กรุงเทพฯ,"
คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๒๑, หน้า ๗ (พิมพ์คัด). ภายหลังจาก
สนธิสัญญาเบาริงก็มีการทำสนธิสัญญานานองนี้กับนานาประเทศจนถึง พ.ศ. ๒๔๔๒
ดู James C. Ingram, Economic Change in Thailand..., p. 35.

^๒ Ingram ประมาณว่าใน พ.ศ. ๒๓๘๓ เนื้อที่ทำการเกษตรของทั้ง
อาณาจักรมีราว ๕.๘ ล้านไร่ หลังจากนั้นอีก ๕๕ ปี คือราว พ.ศ. ๒๔๔๔ -
๒๔๔๕ เนื้อที่ทำการเกษตรขยายเพิ่มขึ้นอีกราว ๓.๓ ล้านไร่ รวมเป็น ๙.๑
ล้านไร่ ดู Ibid., p. 43.

^๓ ร.ศ.ท.เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ, ประชุมกฎหมายประจำศก
เล่ม ๕, หน้า ๒๘๔ - ๒๘๕.

แรงงานมาทำการผลิตมีเพิ่มขึ้น ความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจเหล่านี้ย่อมมีผล
กระทบต่อระบบไฟ ทำให้ต้องปรับตัวตามความเหมาะสมกับสถานการณ์ที่เป็นอยู่

ปัญหาภายในระบบไฟ

กฎหมายตราสามดวงพยายามวางหลักเกณฑ์ของระบบไฟ โดยพยายาม
แก้ปัญหาที่เคยผ่านมาเพื่อให้ระบบไฟมีประสิทธิภาพ อย่างไรก็ตาม ราว
พ.ศ. ๒๓๔๙ - ๒๔๑๑ ระบบไฟมิได้เป็นไปตามหลักเกณฑ์ที่กฎหมายตราไว้ นัก
ปัญหาต่าง ๆ คงมีอยู่ตลอดเวลา อำนาจของกฎหมายขึ้นอยู่กับพระราชอำนาจของ
พระมหากษัตริย์แต่ละรัชกาล ปัญหาต่าง ๆ ที่กฎหมายตราสามดวงพยายามขจัด
ก็ยังคงปรากฏอยู่ในกฎหมายที่ประกาศใช้ในสมัยหลัง ๆ ตัวอย่างที่เห็นได้คือ การ
ควบคุมกำลังคนใน พ.ศ. ๒๓๕๓ ยังประสบปัญหามากเวลาเกณฑ์เลิกไฟ พระบาท-
สมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงประกาศ "กฎหมายชำระเลข ปีมะเมีย โทศก
จ.ศ. ๑๑๗๒" เมื่อปี ๒๓๕๓ สะท้อนภาพของไฟในเวลานั้นว่า

ไฟพลโยชาพวกทแกล้วทหารซึ่งจะ เป็นกำลังราชการต่อสู้สงครามด้วยพระมา
ชาติกุนั้น ก็พันเพือนถอยจากจำนวนหุงบัญชีทะเบียนทางวาวเบาบางไป
ถูกหุ้มสมดาจะโคศกสืบราชการ ก็ซุกซ่อนรัดพลัดหนีจากหมู่ไปแอบแฝง
เบี่ยงเบาเอาแต่ความสบายเป็นอันมาก

ปัญหาดังกล่าวนี้น่าใช่เรื่องที่เกิดขึ้นใหม่ กฎหมายตราสามดวงเคยระบุเรื่องทำนองนี้
มาแล้ว และเป็นปัญหาสำคัญที่ทำให้ระบบไฟสมัยรัตนโกสินทร์ไม่สามารถดำเนิน
ไปได้โดยมีประสิทธิภาพ การที่ไม่สามารถจัดการควบคุมกำลังคนได้นี้เป็นปัญหา

ร.ศ.ท.เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ, ประชุมกฎหมายประจำศก
เล่ม ๔, หน้า ๒ - ๓.

เรื่งนี้ เมื่อพิจารณาถึงปัญหาของระบบไพร่ในช่วงเวลาดังกล่าวอาจแยกได้เป็น ๒ ประเด็น คือ ปัญหาจากมูลนาย และ ปฏิบัติการของไพร่ต่อระบบ

มูลนายได้รับผลประโยชน์จากไพร่ที่ขึ้นสังกัดในรูปแบบของแรงงาน ผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจ ของกำนัล และค่าธรรมเนียมต่าง ๆ ถ้ามูลนายมีที่นา หรือสวน ตัวมูลนายไม่จำเป็นต้องลงมือทำการผลิตเอง แต่ใช้ประโยชน์จากแรงงานไพร่ ผลผลิตที่ได้จะเป็นผลประโยชน์ส่วนตัวของมูลนาย เพราะพืชอย่างข้าวหรือหมากเป็นสินค้าสำคัญ มูลนายหลายคนอย่างกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ กับ เจ้าพระยาพระคลัง (ดิศ) ยังมีผลประโยชน์จากการค้าสำเภา สินค้าที่นำไปขายต่างประเทศส่วนหนึ่งจะมาจากไพร่ในสังกัด จะเห็นได้ว่ามูลนายนั้นอาศัยไพร่เป็นผู้หาผลประโยชน์ต่าง ๆ มาให้ การมีไพร่ในสังกัดมาก แสดงถึงความมั่งคั่งเพราะมีโอกาสได้รับผลประโยชน์มากขึ้น ดังนั้นจึงมีมูลนายบางคนพยายามเบียดบังไพร่ไว้เป็นของตน ไม่นำสังกัดขึ้นสังกัดตามกรมกอง หรือนำไปสังกัดขึ้นสังกัดต่างหมู่ ต่างกอง เช่น สังกัดเป็นเสมียนทนายไว้ใช้ส่วนตัว และสังกัดเป็นทาส^๑ บางกรณีมูลนายก็ช่วยไพร่หลบหนีการสัก เลกด้วยการ ขอร้องเจ้าหน้าที่ไม่ตายว่าตาย หรือรับสมอ้างว่า เลกเป็นญาติของตนจะได้ไม่ถูกเกณฑ์ เพื่อแลกกับผลประโยชน์หรือสินบนที่จะได้จากไพร่ การเบียดบังของมูลนายนอกจากจะทำให้ไพร่โดยเฉพาะ

^๑ เพราะกฎหมายตราสามดวงระบุว่า ตามปกติแล้วทาสจะไม่ถูกเกณฑ์ราชการนอกจากยามสงคราม มูลนายมีโอกาสใช้งาน เลกที่มาสักเป็นทาสได้เต็มที่ตลอดเวลา ดู กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๕, "พระราชกำหนดใหม่ มาตรา ๑๗," หน้า ๒๕๗.

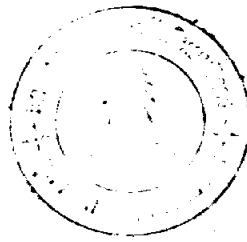
๒ ร.ศ.ท.เสด็จยร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ, ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม ๔, หน้า ๓ - ๕.

ไพร่หลวงลดจำนวนลงแล้ว ยังมีผลกระทบต่อบรรดาไพร่ทวย กล่าวคือ มีผลให้ การควบคุมกำลังคนเป็นลำดับขึ้นต้องขาดช่วง พระมหากษัตริย์ผู้เป็นมุลนายระดับ สูงสุดไม่มีพระราชอำนาจที่จะควบคุมไพร่พลได้เต็มที่ มุลนายมักมีอำนาจควบคุม ไพร่ในสังกัดไม่ว่าจะเป็นไพร่หลวงหรือไพร่สมไค่มากกว่า ขุนนางบางคนมีไพร่ ขึ้นสังกัดมากมาย และได้รับผลประโยชน์มหาศาล เช่น พระยามหาเทพ (ปาน) มีพระราชพงศาวดารบันทึกว่า คราวทอดผ้าป่าที่วัดบวรเม่งกลในปี ๒๓๔๔ นั้น มีขุนนาง นายเวร ขุนหมื่น เจ้าสัว และชาวแพ มารับอาสาช่วยจัดผ้าป่ามากมาย ขนาดต้องนำไปทอดที่วัดอื่นด้วยจึงจะหมด^๑ หรือกรณีกรมหลวงรักษมเรศรที่มี เจ้านาย ขุนนาง และพรรคพวกมากมายจนทาทายอำนาจพระมหากษัตริย์^๒ พระมหากษัตริย์จึงต้องระมัดระวังมิให้มุลนายมี เลเกินสังกัดมากจนทาทายพระราช- อำนาจไค่ เมื่อพระองค์ไม่อาจควบคุมมุลนายโดยเข้มงวด ก็ต้องใช้วิธีลงโทษ มุลนายบางคนเป็นตัวอย่างแสดงให้เห็นพระราชอำนาจที่มีอยู่ .

ปัญหาในระบบไพร่ นอกจากจะเกิดจากมุลนายแล้ว ยังมาจากไพร่ทวย กฎหมายชำระระเลก จ.ศ. ๑๑๗๒ (พ.ศ. ๒๔๕๓) ระบุว่าเลิกกับลูกหมู่จำนวนหนึ่ง พยายามหลบเลี่ยงการสังกัดหมายหมู่ทวยวิธีกาบต่าง ๆ เช่น ตัดสินบนมุลนายให้ช่วย เหลือ บางพวกก็หนีไปบวช อาศัยฉ้อเหลือของบุงหม และอาศัยวัดเป็นที่เลี้ยงชีวิต

^๑เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, "พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓," หน้า ๒๔๗.

^๒ภายหลังมีการฟ้องว่ากรมหลวงรักษมเรศรกดขี่ข่มเหงไพร่ ตัดสิน ความอย่างไม่ยุติธรรม เมื่อสอบสวนว่าผิดจริงก็โปรดให้ถอดพระอิสสิริยศลงเป็น หม่อมไกรสร และให้สำเร็จโทษ พร้อมกับประหารชีวิตบ่าวอีก ๓ คน ดู เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๑๔ - ๓๑๕.

คนเหล่านี้มีทั้งพวกที่เคยบวชเป็นภิกษุมาแล้ว เมื่อลาสิกขาบท ก็กลัวจะถูกนำไปปล้ำ
 ไร่ราชการ จึงหลบเลี่ยงด้วยการบวชเณร หรือบวชเณรแล้วอาศัยพำนักอยู่ในวัด
 ต่อไป โดยมีได้คิดเลาเรียนพระธรรม และไม่รักษาพระวินัยเคร่งครัด^๑ นอก-
 จากนี้ยังมีพวกที่หลบหนีไปอยู่ตามป่าดง และมุลนายส่งคนไปเกลี้ยกล่อม ทั้งส่งสมุ
 ญคนตามป่าเพื่อหาของป่ามาส่งส่วย^๒ จะเห็นได้ว่าไพร่มีปฏิกริยาทำนองเดียวกับ
 ที่กฎหมายตราสามดวงเคยระบุไว้ อย่างไรก็ตาม ระหว่าง พ.ศ. ๒๓๘๗ - ๒๔๑๑
 ปฏิกริยาของไพร่ที่ต่อต้านการ กดขี่ของมุลนายหรือต่อต้านการดำเนินงานตามระบบ
 ไพร่มีความรุนแรงมากกว่าในระยะแรกตั้งกรุงรัตนโกสินทร์ บางช่วงก็ลุกด่าม
 ใหญ่โตถึงขั้นรวมกำลังกันก่อการจลาจล หรือก่อการกบฏขึ้น

ความวุ่นวายที่เกิดจากไพร่ในสมัยรัตนโกสินทร์มีหลายครั้ง การที่
 พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย โปรดให้มุลนายส่งคนเข้าไปตั้งส่งสมุ
 ญคนตามป่าดงได้ ทำให้เกิดปัญหาขึ้น เพราะมีไพร่และทาสลูกหนีหลบหนีเข้าป่า
 ไปสมทบด้วย มุลนายกับนายเงินไม่อาจตามเอาตัวกลับคืนมาได้ด้วยเหตุที่ผู้ซึ่งไป
 ตั้งส่งสมุญคนในป่ามีมุลนายที่มีอำนาจหนุนหลังอยู่^๓ บางครั้งก็มีโจรหนีเข้าป่าไป

^๑ หจข., ร. ๔ กท. ๗ ตำราตราเจ้าพระยาอรรคมหาเสนาฯ ถึง
 พระยาประทุมธานี พระยานครเขื่อนขันธ์ พระยาเพชรบุรี พระศรีสวัค หลวงปลัด
 กรมการเมืองกาญจนบุรี ว่าด้วยประกาศให้สืบจับ เกณฑ์
บวคเกินกำหนด ลงวัน
เนร
 ๒ ๑ ๔ คำ ปี่ซาน ฉศก จ.ศ. ๑๒๑๖, หน้า ๑๖๔ - ๑๖๕.

^๒ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์
รัชกาลที่ ๒, หน้า ๒๐๕.

^๓ เรื่องเดียวกัน.

ร่วมด้วย โดยที่กองจับไม่สามารถติดตามจับกุมตัวมาลงโทษได้ ส่วนผู้ที่มูลนายมอบหมายให้ตั้งสองสุ่มผู้คนก็มีได้เกรงกลัวอำนาจผู้วาระราชการ เมือง หรือกรมการ^๑ ขาดความเคารพยำเกรงกฎหมาย และมีลักษณะเป็นช่องโจรขึ้นมา พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงโปรดให้มีหมายประกาศ "ห้ามมิให้ท่านผู้ใดตั้งสองสุ่มผู้คนเหมือนอย่างแต่ก่อน ให้เลิกของเสีย"^๒ เป็นความพยายามที่จะลดปัญหาความวุ่นวายต่าง ๆ อันเกิดจากไพร่หนี และปัญหาที่มูลนายใช้ประโยชน์จากไพร่ที่หลบหนี การหลบหนีของไพร่เป็นการต่อต้านระบบไพร่ที่เกิดขึ้นเสมอ แต่บางครั้งปฏิกิริยาของไพร่ก็รุนแรงถึงขั้นใช้กำลัง

การต่อต้านระบบไพร่หรือเจ้าพนักงานของทางราชการด้วยกันดังมักจะเริ่มจากการเลาะล้อต่าง ๆ บอกเลากันปากต่อปาก หรือคัดลอกกันต่อ ๆ มา มีลักษณะเป็นคำทำนาย เช่น ใน พ.ศ. ๒๓๕๘ มีหนังสือที่คัดลอกกันแพร่หลายบอกว่าพระยายม นายของฝักดำวกับเจ้าเมืองปากกิ่งว่าจะเกิดโรคภัยไข้เจ็บขึ้น และตอนท้ายของหนังสือนี้ก็ห้ามจุดไฟในบ้านเรือนตลอดคืน ใครเรียกห้ามชาน ห้ามทักทาย^๓ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงระบุนว่าเรื่องทำนายนี้เคยมีมาแล้วคือ ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย มี ๑ ครั้ง และ

^๑ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, "พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓," หน้า ๑๖.

^๒ เรื่องเดียวกัน.

^๓ ร.ท.ท. เสถียร ดายลักษณะ และคนอื่น ๆ, ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม ๕, หน้า ๑๗๕. พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชวินิจฉัยว่าเป็นพวกผู้ร้ายที่จะมาปล้น และไม่ต้องการให้เจ้าทรัพย์ต่อสู้ทำขึ้นมา หลอกหลวงผู้คน.

รัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว มีถึง ๔ ครั้ง^๑ ชาวสี่แควนี้มีหลายครั้งที่พระสงฆ์เข้ามามีส่วนเกี่ยวข้องกับควย โดยการอ้างตัวเป็นผู้มีบุญ หรือผู้วิเศษ มีวิชาความรู้หรืออิทธิฤทธิ์ และประชาชนเคารพนับถือมากจนต้องกำชับให้ผู้ว่าราชการเมืองกับกรมการคอยสอดส่อง และจับกุม^๒ เพราะการอ้างตัวเป็นผู้วิเศษ หรือผู้มีบุญอาจทำให้ "ราษฎรตื่นเลาพากัน แล้วมีว่สมประชุมเข้านับถือจนจะเป็นขบถขึ้น"^๓ ตัวอย่างของกบฏในลักษณะนี้ก็คือ กบฏเขมรที่เสียมราฐ เกิดราว พ.ศ. ๒๔๐๗ หัวหน้าชื่อโนรี เคยมาขเป็นภิกษุอยู่ที่วัดเทพธิดารามในกรุงเทพฯ นาน ๒ พรรษา แล้วหนีไปลี้ภัยที่กัมพูชา อ้างตัวเป็นนักองค์พิมพ์บุตรของนักองค์พิมพ์สามารถเกลี้ยกล่อมผู้คนได้มากและตั้งกำลังที่พระนครหลวง เมื่อกรมการเมืองเสียมราฐตามจับกุมก็หนีไปอยู่ที่หัวเมืองเขมรป่าดง ในที่สุดก็ปราบได้ แต่ตัวโนรีสามารถหนีกลับมาพระนครหลวงอีกครั้งหนึ่ง และรวบรวมกำลังทัพยกมาจะตีเมืองเสียมราฐ พระยาอนุภาพไตรภพกรมการเมืองเสียมราฐต่อสู้จนพวกกบฏแตกพ่าย

^๑ เรื่องเดียวกัน.

^๒ หจท., ร. ๔ กท. ๑๓ สารตราเจ้าพระยาอรรคมหาเสนา ถึงเมืองนครศรีธรรมราช พังงา สงขลา พัทลุง สตูล หูง สตูล ป่า ไชยา ชุมพร ราชบุรี เพชรบุรี กาญจนบุรี นครเขื่อนขันธ์ ประทุมธานี กำเนิคนพคุณ ปราณบุรี หลังสวร ประจวบคีรีขันธ์ ประทิว ประกาศให้สืบจับผู้วิเศษอาวค ^{มีค} ตั้งตัวเป็น ^{ผล}ผู้มีบุญ ลงวัน ๕ ๖ ๘ คำ ปีมะเสง นพศก จ.ศ. ๑๒๑๘, หน้า ๑๖๘ - ๑๗๐.
๑๕

^๓ ร.ศ.ท. เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ, ประชุมกฎหมายประจำศก (พระนคร: โรงพิมพ์เคลิเมด, ๒๔๗๘), ๗: ๔๒ - ๔๓.

ไป จับตัวโนรีไค และคุมขังรอการประหารชีวิตอยู่^๑ กฎศรวานนี้มีหนังสืออ้างถึง พุทธท่านาย และหนังสือผู้มีบุญแพร่หลาย พยายามเกลี้ยกล่อมคนมาเป็นพวกมากขึ้น^๒ และราษฎรก็แตกตื่นคัดลอกเก็บไว้อ่านกันมาก

การก่อกบฏหรือกบฏของไพร่มีกจะเกิดเมื่อไพร่รู้สึกว่าจะถูกบีบคั้นมาก และมีผู้นำมาเสนอทางออกให้ใหม่ ไพร่จึงร่วมมือก่อการกบฏขึ้น เช่นใน พ.ศ. ๒๔๐๒ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระราชประสงค์จะได้ปราสาทหินของ กัมพูชาขนาดไม่ใหญ่นักมาไว้ที่เขามหาสวรรค์ กับที่วัดปฐมวัน จึงโปรดให้ขงราชการ ไปสำรวจปราสาทหินตามเมืองต่าง ๆ รวมทั้งที่พระนครหลวงด้วย ในที่สุดก็มี พระบรมราชโองการ เณท์ไพร่ เมืองพระตะบอง เสียมราฐ และพนมสก แบ่งเป็น ๔ ผลิต คราวละ ๕๐๐ คน จัดการรื้อถอนปราสาทหินผไทคาพรหมที่เมืองเสียมราฐ^๓ ขนส่งมายังกรุงเทพฯ พระสุพรรณพิศาลเป็นแม่กองรื้อถอน งานรื้อปราสาทหินนี้ หนักมาก และปราสาทหินก็เป็นสิ่งที่สร้างมานาน เป็นที่เคารพบูชาของราษฎร การรื้อถอนปราสาทหินคงจะสร้างความไม่พอใจให้ผู้คนมาก ปรากฏว่าเมื่อลงมือ รื้อถอนในปี ๒๔๐๓ ก็มีชาวเขมรราว ๓๐๐ คนออกจากป่ามาทำร้ายพวกที่รื้อถอน ปราสาท โดยทำอันตรายแก่พวกนายกองกับกรมการ แต่มิได้ทำร้ายบรรดาไพร่^๔

^๑ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๐ - ๗๑.

^๒ เรื่องเดียวกัน.

^๓ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, "พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๔," หน้า ๕๖๔ - ๕๗๐.

^๔ พระสุพรรณพิศาล บุตร กับพระวังถูกฆ่าตาย ส่วนมหาดไทยกับ ยกกระบัตร์ก็ถูกพันแห่งไครับบาดเจ็บ แล้วพวกเขมร ๓๐๐ คนนี้ก็หนีกลับเข้าป่าไป ดู เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๗๓.

จนในที่สุดต้องมีพระบรมราชโองการให้จัดการรื้อถอนปราสาทหินพิมายไพศาลี
 แต่ให้ติดตามจับกุมตัวคนร้ายมาให้ได้ จะเห็นได้ว่างานนี้เป็นงานหนัก และการ
 เกณฑ์ไพร่ให้รื้อถอนสถานที่ซึ่งพวกตนเคารพ เป็นการบีบบังคับไพร่ให้ทำงานที่ขัดแย้ง
 กับความเชื่อของตน ในช่วงเวลานั้นสถานการณ์ภายในก็มضطุกกำลังยุ่งเหยิง
 กล่าวคือ มีการแย่งชิงราชสมบัติที่ว่างลง เพราะพระหริรักษ์รามมหาอิศราธิบดี
 สิ้นพระชนม์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๐๔ ถึงขั้นยกกำลังเข้ารบพุ่งกัน ฝ่ายไทยต้องยกทัพ
 ไปจัดการระงับความวุ่นวายในกัมพูชาในปี ๒๔๐๕ และตั้งนักงองค์นครคมที่
 ประชาชนไม่ยอมรับใคร เป็นกษัตริย์ต่อไป^๑ ความยุ่งเหยิงทางการเมือง และการ
 ให้รื้อปราสาทหินพิมายไพศาลีคงจะสร้างความลำบากให้ไพร่เพิ่มมากขึ้น เมื่อในรี
 อ่างตัวเป็นผู้มีบุญจึงมีไพร่ศรัทธาและร่วมเป็นพวกด้วยเป็นจำนวนไม่น้อย พอทาง
 ราชกาจัดการปราบปรามก็เลยถูกลดลงกลายเป็นกบฏเขมรที่เล็ดมรรฐขึ้น

การกบฏของไพร่ที่ต่อต้านระบบ และต่อต้านการกดขี่ข่มเหงของมุลนาย
 ครั้งใหญ่ที่สุดสมัยรัตนโกสินทร์น่าจะไคแก กบฏสาเกียคโงง ในรัชสมัย
 พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย . ไพรแถบหัวเมืองเขมรป่าดง คือ พวกข่า
 เนาคาง ๆ เขารวมควยราว ๖,๐๐๐ - ๘,๐๐๐ คน พระราชพงศาวดารบันทึก

^๑ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๗๔.

^๒ ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๘, "จดหมายเหตุไพร่ของจมีนังคีลป์,"
 หน้า ๑๕๒.

^๓ ที่ประชุมเจ้านาย และขุนนางฝ่ายไทยเป็นผู้เลือกนักงองค์นครคม
 แทนที่จะเลือกนักงองค์หรืราชคณัที่ประชาชนรักใคร่นับถือมาก โดยให้เหตุผลว่า
 จะไคนี้ถึงพระมหากษัตริย์คุณที่เลือกขึ้นมาเป็นกษัตริย์ คุ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์,
 "พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๘," หน้า ๕๘๗ - ๕๘๘.

เพียงแต่ว่า ลาวสาเกียดโง้งตั้งตัวเป็นผู้วิเศษ มีพวกข้าล้อมโอบมาก ยกพรรคพวก
 เข้าโจมตีเมืองนครจำปาศักดิ์ได้ และเผาเมือง ต้องมีทองคำให้เจ้าพระยา-
 นครราชสีมา กับเจ้าอนุวงศ์เมืองเวียงจันทน์จัดทัพมาปราบ จึงจับตัวสาเกียดโง้ง
 ได้ สาเหตุของการกบฏครั้งนี้จะเกิดจากการต่อต้านของไพร่ทอระบบ เมื่อ
 พิจารณาจากเหตุการณ์ทางประวัติศาสตร์แล้วจะพบว่า หัวเมืองแถบเขมรป่าดง
 เริ่มตั้งในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก โดยให้เจ้าเมืองเชื้อ
 สายชาเกลี้ยกล่อมและกวาดต้อนพวกข้าจากฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขงมาเพิ่มพูนกำลังคน
 แถบหัวเมืองเหล่านี้^๒ จัดทำทะเบียนแลเกณฑ์ราชการให้สง่วยของป่า พวกข้า
 เลยกอการกบฏมาแล้วครั้งหนึ่ง คือ กบฏเชียงแก้ว ในปี ๒๓๓๔ แต่ถูกปราบได้
 ใน พ.ศ. ๒๓๔๐ ทางกรุงเทพฯต้องการสง่วยทองคำ จึงให้เจ้าเมืองอัครป้อมตั้ง
 กองสักเลกพวกข้า ถึงปี ๒๓๕๖ ได้ซาเพิ่มเติม ๑๓ คำบส^๓ อัครการสง่วย
 ทองของหัวเมืองแถบนี้มีการเพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ จากปีละ ๓ ชั่ง ใน พ.ศ. ๒๓๖๐
 เป็นปีละ ๖ ชั่งใน พ.ศ. ๒๓๖๔ นอกจากนั้นบรรดาเจ้าเมืองต่าง ๆ ในภาค

^๑เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์
รัชกาลที่ ๒, หน้า ๑๑๓ - ๑๑๔.

^๒พ.อ.คำเนิร เลชะกุด, "สุรินทร์-เมืองขอมโบราณ," อนุสาร
อ.ส.ท. ๓ (ตุลาคม ๒๕๐๕): ๖๕. อ้างถึงใน จิตร ภูมิศักดิ์, ความเป็นมา
ของคำสยาม ไทย, ลาว และขอม..., หน้า ๕๑๗.

^๓บุญช่วย ศรีสวัสดิ์, ราชอาณาจักรลาว, หน้า ๒๗๘ - ๒๘๐.

^๔บุญช่วย ศรีสวัสดิ์, ชาวเขาในไทย (พระนคร: สำนักพิมพ์
 โอเดียนสโตร์, ๒๕๐๖), หน้า ๑๘๕.

อีสาน โดยเฉพาะเจ้าพระยานครราชสีมานิยมการยกกำลังไปที่จับพวกขาม่าหรือชาย
 เป็นทาส^๑ การจัดเก็บส่วยของหัวเมืองแถบเขมรป่าดงคงอยู่ในความรับผิดชอบ
 ของหัวเมืองใหญ่อย่างอัตปือ นครจำปาศักดิ์ และนครราชสีมา การเกลี้ยกล่อม
 หรือกวาดต้อนพวกขาม่าเป็นไพร่หรือทาสนี้ คงจะเป็นการเพิ่มความยากลำบากให้
 พวกขาม่ามาก การสักเลกที่กินเวลานาน ทำให้เลกต้องรอนแรมมารอการสักตาม
 กองสักเสียเวลาทำมาหากิน และการเดินทางก็ทุรกันดารลำบากยากเย็น
 หลังการสักเลกพวกขาม่าอัตปือรวม ๔ ตำบล ใน พ.ศ. ๒๓๕๖ ได้ไม่นานก็เกิด
 กบฏสาเกียดโง้งขึ้น เอกสารพื้นเวียงระบุถึงสาเหตุของการกบฏว่า เกิดเมื่อ
 ยกกระบัตรเมืองนครราชสีมารับอาสาไปเก็บส่วยที่บ้านคานคองโขง ในทัศนะของ
 พื้นเวียงแล้วไม่ค่อยชอบราชการเมืองนครราชสีมา เพราะเห็นว่าเป็นตัวแทน
 ของกรุงเทพฯ มาเกณฑ์แรงงาน และเกณฑ์ส่วยจากหัวเมืองเขมรป่าดง^๒ ขณะที่
 เกิดกบฏสาเกียดโง้ง ตัวเจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินทร์) ก็กำลังยกทัพไป
 โจมตีและกวาดต้อนพวกขาม่าต่าง ๆ แถบลาวใต้ทางเมืองสีทันดรอยู่^๓ จะเห็นได้
 ว่าสาเหตุที่นำไปสู่กบฏสาเกียดโง้งเป็นปัญหานานาประการที่เกิดสะสมมาเป็นเวลา
 นาน นับจากการกวาดต้อนผู้คนมาเป็นเลกส่งส่วย การกดขี่ข่มเหงจากมูลนาย
 ที่อยู่ในท้องถิ่น ล้วนเพิ่มความลำบากให้ไพร่มากขึ้น เมื่อสาเกียดโง้งที่เคย
 มวยเรียน มีความรู้ ตั้งตัวเป็นผู้วิเศษ แสดงอิทธิฤทธิ์ให้เห็นว่าสามารถเรียกไฟ

^๑จันทองโปรดให้ประกาศห้ามการเที่ยวจับพวกขาม่าชาย ในปี ๒๓๒๗
 เพราะถือว่าเป็นการกระทำที่โหดร้ายทารุณ ดู เรื่องเดียวกัน.

^๒วิช ปุณโณทก, "เอกสารเรื่องพื้นเวียง...", หน้า ๑๕ - ๑๖.

^๓จิตร ภูมิศักดิ์, ความเป็นมาของคำสยาม ไทย, ลาว และขอม...,

จากท้องฟ้าให้มาเผาเมืองได้ โดยใช้แว่นขยายมาส่องกับแสงแดดทำให้เกิดไฟลุกขึ้น ทำให้ไฟยิ่งให้ความครึทศาเลื่อมใส เข้ามาเป็นสมัครพรรคพวกมาก ถึงขนาดเข้าโจมตีเมืองนครจำปาศักดิ์ และเผาเมืองได้ ทำให้ต้องยกทัพมาปราบปราม

การกบฏของไพร่อาศัยศรัทธาเป็นเครื่องยึดเหนี่ยว เชื้อมั่นในบุญญาธิการของผู้นำว่าจะดับความทุกข์ยากให้ได้ มากกว่าจะเป็นการกบฏเพื่อเปลี่ยนแปลงระบบ จึงไม่มีการตระเตรียมการต่อสู้ในระยะยาวด้วยการสะสมเสบียงอาหาร อาวุธ หรือกำลังคนอย่างมีระบบ การลุกฮือของไพร่ เป็นไปในรูปของจลาจลที่ขาดความพร้อมเพียง และนำไปสู่ความพ่ายแพ้ ด้วยการถูกปราบปรามจากกองทัพที่มีกำลังมากกว่า มีอาวุธที่ดีกว่า เมื่อผู้นำในการกบฏถูกจับ หรือเสียชีวิต ก็เท่ากับหมดบุญบารมี พวกกบฏจะแตกฉานซ่านเซ็น การกบฏของไพร่จึงถูกทำลายได้โดยง่าย ดังเช่น กบฏเขมรที่เสียมราฐสลายตัวหลังจากที่โนรีผู้เป็นหัวหน้าถูกจับ และกบฏสาเกียดโง้งที่พวกเขาถูกปราบอย่างหนัก หลังจากจับตัวสาเกียดโง้งได้ อย่างไรก็ตาม การกบฏถือเป็นปฏิกิริยาขั้นรุนแรงมากที่สุดที่ไพร่แสดงการต่อต้านระบบไพร่ที่ใช้ปฏิบัติ และสร้างความสิ้นสะเทือนให้อาณาจักรมากยิ่งขึ้นกว่าการหลบหนี พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดฯ ให้ออก "ประกาศทำการนอกตำแหน่ง" เมื่อ พ.ศ. ๒๔๐๖ ระบุว่า กรณีที่มีผู้อ้างตัวเป็นผู้วิเศษ มีคนเลื่อมใสมากจนจะกลายเป็นกบฏนั้นถือเป็นเรื่องสำคัญ ผู้ที่ทราบความมีสิทธิยื่นถวายฎีกาได้โดยตรง^๑

^๑บุญช่วย ศรีสวัสดิ์, ราชอาณาจักรลาว, หน้า ๔๕๒.

^๒สมสมัย ศรีสุทรพรรณ, โฉมหน้าศักดินาไทย, หน้า ๕๓ - ๕๔.

^๓ร.ต.ท.เสถียร สายลักษณ์ และคนอื่น ๆ, ประมุขกฎหมายประจำศก
เดิม ๙, หน้า ๔๒ - ๔๓.

แสดงว่าเป็นเรื่องที่ต้องแก้ไขโดยด่วน เพื่อมิให้ทองสูญเสียกำลังคนไปในการกบฏที่กำลังจะเกิดขึ้น

ปัจจัยภายนอกที่มีผลต่อระบบไพร่

ปัจจัยที่ผลักดันให้ระบบไพร่สมัยรัตนโกสินทร์เปลี่ยนแปลง นอกจากปัจจัยภายในที่กล่าวมาแล้ว ยังประกอบด้วยปัจจัยภายนอก ปัจจัยภายนอกที่มีส่วนกระทบกระเทือนต่อระบบไพร่สมัยนี้มี ๒ ประการ คือ การหลั่งไหลเข้ามาของแรงงานจีน และความพยายามของมหาอำนาจตะวันตกในการขอทำสัญญากับไทย

กรณีของคนจีนมิใช่เรื่องแปลกใหม่ ความสัมพันธ์ระหว่างจีนกับอาณาจักรต่าง ๆ ของไทยมีตลอดมายาวนานนับศตวรรษ ก่อนสมัยรัตนโกสินทร์ชาวจีนมีการตั้งชุมชนขนาดใหญ่แล้วทั้งที่กรุงศรีอยุธยา และที่บางกอก แม้ว่าคนจีนส่วนมากจะทำการค้าขาย แต่มีบางพวกที่เป็นช่าง เป็นขุนนางข้าราชการ^๑ หรือเป็นไพร่ในสังกัดไทย สมัยธนบุรี และต่อมาถึงสมัยรัตนโกสินทร์ ชาวจีนยังคงเข้ามาเมืองไทยอยู่เรื่อย ๆ จอห์น ครอว์เฟิร์ด ระบุว่า ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย มีคนจีนมากถึง ๗๐๐,๐๐๐ คน^๒ ในกรุงเทพฯ นั้นจำนวนคนจีนมีมากพอ ๆ กับคนไทย คนจีนที่เข้ามานี้มีกประกอบอาชีพค้าขาย ทำงาน

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

^๑G. William Skinner, Chinese Society in Thailand..., pp. 13 - 14.

^๒John Crawford, The Crawford Papers, p. 102.

อุตสาหกรรมผลิต เเพาะปลูกพริกไทย อ้อย และทำน้ำตาลทราย^๑ บางคนเป็นพ่อค้าเดินเรือสำเภาลดวงและสำเภาของเอกชนไปค้าขายที่จีน หรือตามเมืองท่าต่าง ๆ แถบภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ สิทธิพิเศษซึ่งชาวจีนที่เข้ามาในสมัยนี้ได้รับก็คือ โอกาสที่จะเลือกไม่เป็นไพร่ พวกนี้จะไม่ถูกส่งหมายห่ม^๒ ไม่มีพันธะที่ถูกเกณฑ์ราชการทุกปี ในขณะที่เดียวกันก็มีสิทธิจะประกอบอาชีพ หรือเดินทางไปมาไต่หัวอาณาจักร^๓ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย มีชาวจีนตั้งถิ่นฐานตามหัวเมืองชายทะเลฝั่งตะวันออกของอ่าวไทยเป็นจำนวนมาก ปรากฏว่า จันทบุรีเป็นเมืองที่ปลูกพริกไทยมากที่สุด และชลบุรีก็มีโรงงานผลิตน้ำตาลทรายมากที่สุด^๔ โดยมีชาวจีนเป็นผู้ประกอบการ

แม้ว่าชาวจีนในสมัยรัตนโกสินทร์จะมีสิทธิที่เลือกจะเป็นไพร่หรือไม่เป็นไพร่ได้ก็ตาม แต่พวกที่เลือกอยู่นอกระบบไพร่จะต้องเสียภาษีประเภทหนึ่ง

^๑ ครอว์เพิร์ทระบุว่าคนจีนเป็นผู้ริเริ่มทำการผลิตน้ำตาลจากอ้อยในเมืองไทย ส่วนการปลูกหรือผลิตพริกไทยก็อยู่ในมือของชาวจีน แหล่งที่ปลูกอยู่บริเวณชายฝั่งทะเลด้านตะวันออกของอ่าวไทย ดู Ibid., p. 111.

^๒ ทั้ย เรื่องศิลป์ กล่าวว่า การที่อาณาจักรสยามให้ความสำคัญคุ้มครองคนจีนที่เข้ามาทำมาหากินให้มีความสุข เป็นการเอาใจรัฐบาลจีน ดู ทั้ย เรื่องศิลป์, ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ. ๒๓๕๒ - ๒๔๕๓ คำนวณเศรษฐกิจ, หน้า ๑๐ - ๑๑.

^๓ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑๐.

ให้ทางราชการ ภาษีที่เรียกเก็บจากคนจีนนี้เรียกว่า เงินค่าผูกมือจีน^๑ ป็นั้นทำมาจากครั้ง ประทับตราเมือง มีริบบิ้นต่อออกมา เพื่อผูกที่ข้อมือของชาวจีน ผู้เสียภาษีแล้ว ครอว์เฟิร์คบันทึกว่าผู้ชายชาวจีนอายุตั้งแต่ ๒๐ ปีขึ้นไปจะต้องเสียเงินปีละ ๒ บาทเป็นค่าผูกมือ ผู้ใดไม่มีที่ผูกที่ข้อมือจะถูกจับ และถูกบังคับให้จ่ายค่าผูกมือตามอัตราดังกล่าว^๒ เงินค่าผูกมือจีนของสมัยนี้ตามประมาณการของครอว์เฟิร์คมีมูลค่าราว ๒๐๐,๐๐๐ บาท มากเกือบเท่ารายได้จากอากรค่านาซึ่งเก็บได้ ๒๕๘,๐๐๐ บาท^๓ การบรรยายถึงวิธีการเก็บเงินค่าผูกมือจีนของครอว์เฟิร์คอาจจะคลาดเคลื่อน เพราะตามธรรมเนียมการผูกมือจีนนั้น จะเก็บเงินค่าผูกมือ ๓ ปีต่อครั้ง แทนการผูกเกณฑ์ราชการ ๓ ปีต่อเดือน^๔ อัตราค่าผูกมือจีนในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย อยู่ในราวบาท ๒ สลึงต่อคน และอัตรานี้ค่อย ๆ เพิ่มขึ้นถึงคนละ ๔ บาทสลึง ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว^๕ โดยที่ยังคงเก็บ ๓ ปีต่อครั้งตามเดิม อัตราค่าผูกมือ

^๑ จะเริ่มเก็บเมื่อใดนั้นไม่ปรากฏชัด เท่าที่มีหลักฐานอยู่ปรากฏว่าใน พ.ศ. ๒๓๕๔ ซึ่งตรงกับรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย มีการเก็บเงินค่าผูกมือจีนกันแล้ว ดู จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๒ จ.ศ. ๑๑๗๑ - ๑๑๗๓, "ท้องตราเรื่องไคมอบเหล็กสมันเรือให้พระยานคราคุมออกมา และให้จ่ายเงินผูกมือจีนเป็นค่าแรงทำขวัญ จ.ศ. ๑๑๗๓," หน้า ๑๓๗.

^๒ John Crawford, The Crawford Papers, p. 132.

^๓ Ibid., p. 134.

^๔ ร.ศ.ท.เสถียร ฉายลักษณ์ และคนอื่น ๆ, ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม ๑๗, หน้า ๓๓๐.

^๕ James C. Ingram, Economic Change in Thailand..., pp. 70 - 71.

ข้อมือจีนนับว่าถูกมาก เมื่อเทียบกับอัตราที่ไพร่ต้องเสียส่วย หรือเสียค่าจ้างคนทำ
ราชการแทนในแต่ละปี ทำให้ชาวจีนมีโอกาสประกอบอาชีพได้โดยสะดวก และ
สามารถสะสมทุนได้มากกว่าพวกเดกทั้งปวง

การขยายตัวของการค้าสำเภาเท่ากับเปิดโอกาสให้ชาวจีนเข้ามาเป็น
ข้าราชการทำหน้าที่รับนิศชอบค่านเคินเรือ และค้าขายโดยเฉพาะ นอกจากนี้
คนจีนที่มีทุนทรัพย์มากยังมีโอกาสเข้ามาเป็นขุนนางข้าราชการได้ด้วยการรับประมูล
ไปเก็บภาษีอากรแต่ละประเภทตามเมืองต่าง ๆ เช่น เมื่อ พ.ศ. ๒๓๘๘ จีนจีน
รับทำภาษีเบ็ดเสร็จสำเภา จีนเล่าแซ่ที่เป็นขุนวิเศษก็ได้รับทำภาษีเนื้อปลา และ
จีนสี่ที่หมื่นมรุร स्वाธิรับทำภาษีน้ำตาลกรวด^๑ เจ้าภาษีนายอากรมีอำนาจเต็มที่
ในการ เรียกเก็บภาษีอากรจากประชาชนตามประเภทและเขตที่ตนประมูลได้^๒
ผู้ว่าราชการ เมืองกับกรมการจะคอยอำนวยความสะดวกให้เจ้าภาษีนายอากร
และคอยรักษากฎหมาย^๓ แต่ห้ามรับช่วงทำภาษีจากเจ้าภาษีนายอากร หรือรับจ้าง

^๑ รายชื่อเจ้าภาษีนายอากรนี้มาจาก บัญชีเงินภาษีอากรจำนวนปีมะเส็ง
สัปตศก จ.ศ. ๑๒๐๙ (พ.ศ. ๒๓๘๘) คุรายละเอียดใน สมเด็จพระเจ้าบรม-
วงศ์เชอ กรมพระยาคำรงราชานุภาพ, "ตำนานภาษีอากรบางอย่าง,"
หน้า ๑๖๓ - ๑๗๐.

^๒ สิริลักษณ์ ศักดิ์เกรียงไกร, "ต้นกำเนิดของชนชั้นนายทุนในประเทศไทย-
ไทย...", หน้า ๓๖ - ๓๗.

^๓ คุ หจช., ร. ๕ กท. ๘ สารตราเจ้าพระยาอรรคมหาเสนา ถึง
เมืองเพชรบุรี ชุมพร ไซยา นครศรีธรรมราช สงขลา ภูเก็ต กาญจนดิษฐ์ ถลาง
และหลังสวน นำตั้งเจ้าภาษีน้อยชัก ๓ ๕ เมือง ลงวัน ๓ ๕ ค่ำ ปีมแม
ยังเป็นโทษก จ.ศ. ๑๒๓๒, หน้า ๓๑ - ๓๓.

เจ้าภานีนายอากรมาเก็บภาษีแทนเป็นอันขาด^๑ ภาษีบางประเภท เช่น ภาษีเงิน
อากรสุรา และอากรบ่อนเบี้ย เจ้าภานีนายอากรได้รับสิทธิในการชำระความ
ผู้กระทำความผิดด้วย^๒ การผูกขาดภาษีอากรยังมีต่อมาหลังจากการทำสนธิสัญญา
เบาริง เนื่องจากระบบการค้าผูกขาดถูกยกเลิกเกือบหมด ทางราชการจึงหันมา
เน้นการเก็บภาษีภายในเป็นรายได้หลัก^๓ เจ้าภานีนายอากรในสมัยนี้ส่วนมากยัง
เป็นคนจีนเช่นเดิม^๔ เจ้าภานีนายอากรจะได้รับแต่งตั้งเป็นข้าราชการ มีบรรดาศักดิ์
ศักดิ์เมื่อประมูลรับทำภาษีได้ ถือว่ามีฐานะเป็นขุนนาย และจากการเป็นข้าราชการ
คงจะทำให้เจ้าภานีนายอากรไม่ต้องเสียเงินค่าผูกปี]

คนจีนที่เสียค่าผูกปี ๓ ปีต่อครั้งคือ พวกที่เข้ามาเป็นกรรมกรหรือกุลี
ในสังคมไทย พระราชพงศาวดารบันทึกว่า เมื่อ พ.ศ. ๒๓๖๕ มีการจ้างแรงงาน
จีนซุกคลองลัดหลังเมืองนครเขื่อนขันธ์ ทะลุออกคลองตลาด คลองลัดนี้กว้าง ๖ วา

^๑ หจช., ร. ๕ กห. ๒ สารตราเจ้าพระยาอรรคมหาเสนา ถึง
ผู้ว่าราชการเมืองนครเขื่อนขันธ์ กรมการ ว่าด้วยการนำตั้งเจ้าภานี เต่าแก้วรับ
ชื่อ กุง
ปลา น้ำจืด ๑ เมือง ลงวัน ๖ ๑ ๕ คำ ปีมเมีย ยังเป็นเอกศก
ชาย หอย

จ.ศ. ๑๒๓๑, หน้า ๒ - ๓.

^๒ หอสมุดควชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๕ มัคที่ ๑๖๘/๖ เรื่อง
ให้ปรึกษาเรื่องราวพระนันทาพิทภานี เจ้าภานีเสียเงินสินบน อ้างถึงใน สิริลักษณ์
ศักดิ์เกรียงไกร, "คนกำเนิดของชนชั้นนายทุนในประเทศไทย...", หน้า ๓๗.

^๓ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๔ - ๔๕.

^๔ James C. Ingram, Economic Change in Thailand...,
p. 176.

ยาว ๕๐ เส้น และลึก ๕ สอก^๑ ปีที่ชุกคลองนี้ตรงกับปีที่จอห์น ครอว์เฟิร์ด เกินทางเข้ามาติดก่อกองพระราชไมตรีพอดี ครอว์เฟิร์ดเขียนรายงานเกี่ยวกับแรงงานรับจ้างในกรุงเทพฯว่ายากที่จะประเมินอัตราค่าแรงได้ เนื่องจากแรงงานอิสระในสังคมไทยเกือบจะไม่มี ค่าแรงต่อวันในกรุงเทพฯสูงถึง ๑ สลึง และค่าแรงช่างไม้ก็สูงขนาด ๒ สลึงต่อวัน^๒ การหลั่งไหลเข้ามาของคนจีนซึ่งเป็นแรงงานอิสระ จึงเท่ากับเข้ามาช่วยแก้ปัญหาแรงงานขาดแคลน คนจีนจะเข้ามาทำงานตามสวนอ้อย สวนยาง ไร่พริกไทย หรือรับจ้างเป็นกรรมกรตามกิจการอุตสาหกรรมอย่างเหมืองแร่ และโรงงานน้ำตาล ทางราชการก็เห็นประโยชน์จากการจ้างกรรมกรจีนมาทำงาน เพราะค่าแรงไม่สูงจนเกินไป ในขณะที่เดียวกันแรงงานรับจ้างนี้ไม่ผูกพันกับมูลนาย ต่างไปจากไพร่ การใช้แรงงานจีนจึงไม่ต้องกังวลกับปัญหามูลนายเบียดบังจนแรงงานมีไม่พอ ทำให้งานล่าช้า และกรรมกรจีนจำนวนไม่น้อยก็คิดเงิน ทำให้ทางราชการได้รับประโยชน์จากภาวการณ์อื่นอีกทางหนึ่ง” หลังจากปี ๒๓๖๕ แล้ว มีการจ้างกรรมกรจีนทำการชุกคลอง สร้างสะพาน และตัดถนนหลายครั้ง เช่น พ.ศ. ๒๓๗๔ จ้างแรงงานจีนชุกคลองคลองเดิมที่ต้นเขิน ตั้งแต่คานหน้าวัดปากน้ำ ถึงบางขุนเทียน กับจากบางขุนเทียนไปถึงวัดกก วัดเดา

^๑ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒, หน้า ๑๕๓.

^๒ เนื่องจากพันธะตามระบบไพร่ ทำให้ยากที่ไพร่จะบดี้กตัวไปรับจ้างทำงาน ดู John Crawford, The Crawford Papers, p. 139.

^๓ ชเนศ อภรณ์สุวรรณ, "ระบบแรงงานไทยในอดีต : จากสมัยรัตนโกสินทร์ถึงก่อนสงครามโลกครั้งที่ ๒," ใน สังคมและการเมืองไทย (กรุงเทพมหานคร: เจริญวิทย์การพิมพ์, ๒๕๒๑), หน้า ๔ - ๖.

สิ้นเงินรวม ๒๒๗ ชั่ง ๑๘ ตำลึง ๑ บาท (๕๐,๒๓๒ บาท)^๑ พ.ศ. ๒๓๘๐ - ๒๓๘๓ จ้างกรรมกรจีนชุกคลองจากหัวหมากไปบางซ่าง และแกกคลองพระโขนง สิ้นเงินถึง ๑,๒๐๖ ชั่ง ๑๓ ตำลึง ๒ บาท ๑ สลึง ๑ เฟื้อง (๘๖,๕๓๔.๓๗ บาท)^๒ คลองนี้คือคลองแสนแสบ มุ่งใช้ประโยชน์ในการทำสงครามอันนม-สยามบุชถนนสายแรก ๆ ของกรุงเทพฯ อย่างถนนเจริญกรุง ถนนบำรุงเมือง ถนนเฟื่องนคร ตลอดจนสะพานข้ามคลองที่เชื่อมถนนต่าง ๆ เช่น สะพานดำรงสถิตย์ กับสะพานทิพย์เสถียร ล้วนสร้างโดยคนจีน : ค่าจ้างกรรมกรจีนมาจากพระราชทรัพย์เงินของขุนนางข้าราชการ และเงินของเจ้าสัวชาวจีนที่ยกให้^๓ ความนิยมในการใช้แรงงาน แทนแรงงานที่เกณฑ์จากเลกมีเพิ่มมากขึ้น เพราะค่าแรงไม่สูงมาก งานเสร็จเร็วเนื่องจากกรรมกรจีนมักจะไม่เสียค่าผูกมัด ไม่ต้องเข้าเคื่อน จึงทำงานติดต่อกันเป็นระยะยาวได้ ดังนั้นถ้าต้องการให้งานเสร็จเร็วแล้ว การว่าจ้างคนมาทำงานถูกกว่าการซื้อหาสมาใช้ และงานที่ได้มาก็ดีกว่ากันด้วย^๔ แรงงานจีนจึงกลายเป็นกำลังสำคัญ ทำงานให้ทั้งทางราชการ และทำงานส่วนตัวให้บรรดาขุนนาย ช่วยผ่อนปรนปัญหาแรงงานขาดแคลนในช่วงสมัยต้นรัตนโกสินทร์

^๑ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, "พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓," หน้า ๑๑๐.

^๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๗๕.

^๓ ดูรายละเอียดใน เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, "พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๔," หน้า ๖๐๒ - ๖๐๕ และ ๖๓๕ - ๖๔๐.

^๔ หจท., ร. ๕ พศ. ๔/๘๒ สำนาคำตอบของพระยาภาษากรวงศ์
จ.ศ. ๑๒๔๐.

ระหว่าง พ.ศ. ๒๓๔๗ - ๒๔๑๑ ประเทศมหาอำนาจตะวันตกพยายามเข้ามาติดตอสขอทำสนธิสัญญาทางพระราชไมตรีและการพาณิชย์กับอาณาจักรสยาม อังกฤษดูเหมือนจะกระตือรือร้นในการทำสัญญามากที่สุด ด้วยการส่งทูตมาถึง ๔ คณะ ระหว่าง พ.ศ. ๒๓๖๕ - ๒๓๙๘ เริ่มจากจอห์น ครอว์เฟิร์ด เข้ามาเจรจาในปี ๒๓๖๕ จุดมุ่งหมายสำคัญคือมาเจรจาขอให้ลดค่าธรรมเนียมนในการค้าลงบ้าง^๑ อังกฤษยังไม่พอใจระบบการค้าผูกขาดของไทยที่ให้สิทธิเจ้าพนักงานลงตรวจเลือกซื้อของก่อน และยังมีบัญชีสินค้าต้องห้าม มิให้ซื้อขาย หรือนำออกนอกราชอาณาจักร^๒ การเจรจาไม่ไคลผล จึงไม่มีการทำสัญญาเพียงแต่ไทยอนุญาตให้อังกฤษมาค้าขายที่กรุงเทพฯ ได้ แต่เมื่อกำปั่นเข้ามาถึงปากน้ำ ต้องผ่านการตรวจจากเจ้าเมืองกับกรมการเมืองสมุทรปราการ เพื่อเก็บภาษีขึ้นเสียก่อน กำปั่นชนเข้ามาได้แต่สินค้าและต้องเสียค่าธรรมเนียมตามอัตราของไทย^๓ หลังจากนั้นก็มีชาวอังกฤษเข้ามาตั้งร้านค้าที่กรุงเทพฯ ทุกคณะที่สองของอังกฤษเข้ามาเมื่อปี ๒๓๙๘ ปีต่อมาได้มีการทำสนธิสัญญาเบอร์นีขึ้น ไทยยอมยกเลิกการค้าผูกขาดกับอังกฤษ เลี้ยงไปหาผลประโยชน์ด้วยการเพิ่มประเภทภาษีอากร และจัดระบบผูกขาดการจัดเก็บภาษีอากรภายในอาณาจักร สัญญาที่ทำกับสหรัฐอเมริกาใน

^๑เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒, หน้า ๑๘๕.

^๒ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๒๒, "เรื่องทูตฝรั่งในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์," (พระนคร: โรงพิมพ์พระจันทร์, ๒๕๐๖), หน้า ๑๙ - ๒๐.

^๓เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒, หน้า ๑๘๖ - ๑๘๗.

^๔คือนายฮันเตอร์ หรือที่ไทยเรียกว่าทันแดร คู เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๘๘.

พ.ศ. ๒๓๙๕ ก็เป็นท่านองเดียวกันกับสนธิสัญญาเบอร์นี การทำสนธิสัญญาเบอร์นี
 ยังไม่อาจทำให้อังกฤษพอใจได้ จึงส่งเซอร์เจมส์ บรุก มาในปี ๒๓๙๓ ขอ
 เจรจาแก้ไขสัญญาโดยเน้นการค้าแบบเสรี ให้คนในบังคับอังกฤษเดินทางติดต่อกับ
 ค้าขายได้ทั่วพระราชอาณาจักรสยาม ขอให้สิทธิซื้อขายส่งออกได้ ตลอดจนขอตั้ง
 สถานกงสุล^๑ ปรากฏว่าฝ่ายไทยบายเบี่ยงการขอแก้ไขสนธิสัญญา บรุกจึงประสบ
 ความล้มเหลวเช่นเดียวกับราชทูตอเมริกันที่พยายามเข้ามาขอแก้ไขสนธิสัญญาที่ทำ
 เมื่อปี ๒๓๙๕ ก่อนหน้านี้แล้ว^๒ อังกฤษมาประสบความสำเร็จใน พ.ศ. ๒๓๙๘
 เมื่อมีการทำสนธิสัญญาเบาว์ริงขึ้น สัญญาฉบับนี้มีผลกระทบต่อเศรษฐกิจของไทยมาก
 กล่าวคือ มีการยกเลิกระบบการค้าผูกขาดทั้งหมด ทำให้ระบบเศรษฐกิจของไทย
 เปลี่ยนแปลงจากการผลิตเพื่อยังชีพ มาเป็นการผลิตเพื่อการค้า และมีระบบ
 เศรษฐกิจเงินตราเกิดขึ้น^๓

การเรียกร้องขอทำสนธิสัญญาจากประเทศในยุโรปและอเมริกาเหนือ
 เป็นความต้องการที่จะแสวงหาแหล่งวัตถุดิบ และแหล่งลงทุนใหม่ เพื่อให้มีอัตรา
 กำไรสูงขึ้น^๔ จุดมุ่งหมายดังกล่าวปรากฏในหนังสือคำสั่งของมาร์ควิส เฮสติง

^๑ ุฎราชละเอียดใน ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๒๒, "เรื่องทูตฝรั่งใน
 สมัยกรุงรัตนโกสินทร์," หน้า ๑๕๕ - ๑๕๘.

^๒ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, "พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์
 รัชกาลที่ ๓," หน้า ๓๓๓.

^๓ ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และ สุธี ประศาสน์เศรษฐ, "ระบบเศรษฐกิจไทย
 ๑๘๕๑ - ๑๘๖๐," หน้า ๗.

^๔ ุฎราชละเอียดใน สิริดิษฐ์ สักดิ์เกรียงไกร, "ต้นกำเนิดของชนชั้น
 นายทุนในประเทศไทย...", หน้า ๗๘ - ๘๑.

ที่มีถึงครอว์เฟิร์ควา

ผลประโยชน์ที่ได้ในการค้าขายของบริษัทอีสต์อินเดีย ตกต่ำลงทั้งในยุโรป และประเทศทางตะวันออกนี้, เนื่องแต่เหตุที่ฝรั่งต่างชาติเกิดรบพุ่งกัน ไม่เป็นอันที่จะทำมาค้าขายอยู่มากกว่า ๒๐ ปี... แต่ก่อนมาเมืองไทย และ เมืองญวน เป็นแหล่งที่พ่อค้าฝรั่งต่างประเทศไปมาค้าขายหากำไรได้มาก ทั้งสองแห่ง จึงคิดจะกลับไปให้มีการค้าขายไปมากับ ๒ ประเทศนี้ขึ้นอีก"

ด้วยเหตุผลดังกล่าวจึงทำให้ประเทศตะวันตกส่งคณะทูตมาขอเจรจาทำสนธิสัญญากับไทย การยกเลิกระบบการค้าผูกขาด มาทำการค้าเสรีเป็นการเอื้อประโยชน์ให้พ่อค้าชาวตะวันตกได้มากขึ้น การทำสนธิสัญญากับประเทศตะวันตกเริ่มจาก พ.ศ. ๒๓๔๘ กับอังกฤษ ขณะนั้นอาณาจักรต่าง ๆ โดยรอบก็ค่อย ๆ ตกเป็นอาณานิคมของมหาอำนาจตะวันตกอย่างอังกฤษกับฝรั่งเศส หลังจากสนธิสัญญาเบาริงแล้ว ก็มีการทำสัญญากับนานาประเทศ^๒ โดยยึดถือสนธิสัญญาเบาริงเป็นแบบอย่าง

ตลอดระยะเวลากว่า ๖๐ ปีนับจาก พ.ศ. ๒๓๔๘ - ๒๔๑๑ มีเหตุการณ์ต่าง ๆ เกิดขึ้น และส่งผลกระทบต่อสังคมไทย ทำให้ระบบเศรษฐกิจ

^๑ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๖๒, "เรื่องทูตฝรั่งในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์," หน้า ๑๘.

^๒ในสมัยรัตนโกสินทร์ นอกจากอังกฤษแล้วยังทำสนธิสัญญากับอีก ๖ ประเทศ คือ ในปี ๒๓๘๘ ทำกับสหรัฐอเมริกาและฝรั่งเศส พ.ศ. ๒๔๐๑ ทำกับเดนมาร์ก พ.ศ. ๒๔๐๒ กับโปรตุเกส พ.ศ. ๒๔๐๓ กับฮอลันดา และ พ.ศ. ๒๔๐๕ กับเยอรมัน ดู James C. Ingram, Economic Change in Thailand..., p. 35.

เปลี่ยนแปลง แต่ทว่าปัญหาสำคัญยังอยู่ที่ความขาดแคลนกำลังคน ในขณะที่เดียวกัน ก็ต้องการแรงงานเป็นจำนวนมากมาทำการรบ ทำการผลิตทางการเกษตร และ ทำงานโยธา เมื่อระบบเศรษฐกิจแบบเงินตราขยายตัวมากขึ้น จึงมีการว่าจ้าง เพื่อหาแรงงานมาทดแทนแรงงานไพร่ที่ขาดแคลน ประกอบกับมีการหลั่งไหลเข้ามา ของแรงงานจีน ซึ่งเป็นแรงงานอิสระ เท่ากับเป็นการบรรเทาปัญหาขาดแคลน แรงงานใ้ครูปหนึ่ง สิ่งต่าง ๆ เหล่านี้ล้วนมีผลกระทบต่อระบบไพร่ เมื่อประกอบ กับปัญหาภายในระบบไพร่เองแล้ว มีผลให้ระบบไพร่สมัยรัตนโกสินทร์ต้อง เปลี่ยน แปลงไปจากระบบที่กำหนดไว้ในกฎหมายตราสามดวง

ระบบไพร่สมัยรัตนโกสินทร์ พ.ศ. ๒๓๔๙ - ๒๔๑๑

ปัญหาสำคัญของสมัยรัตนโกสินทร์ยังอยู่ที่ความขาดแคลนกำลังคน และ มีความต้องการใช้แรงงานเป็นจำนวนมาก การเพิ่มพูนกำลังคนในสมัยนี้ยังคงใช้ วิธีการอย่างที่เคยทำมาในอดีต กล่าวคือ พยายามตั้ง เมืองใหม่โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ในแถบหัวเมืองลาวและเขมรป่าดง รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย มีการตั้งเมืองยโสธรกับเขมรราช^๑ พร้อมกับดำเนินการสั้กเลิกพวกชาติที่กวาดต้อน จากฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขงตจากรัชกาลก่อน ในรัชกาลต่อมา หลังจากการปราบ กบฏเจ้าอนุวงศ์ และทำลายเมืองเวียงจันทน์แล้ว มีการกวาดต้อนชาวเวียงจันทน์ มาไว้ตามหัวเมืองชั้นใน ส่วนเมืองที่ขึ้นกับเวียงจันทน์ก็โปรดให้แต่งตั้งเจ้าเมือง ที่ฝักใฝ่กับไทยไปปกครอง คอยเกลี้ยกล่อมราษฎรที่เคยอยู่ในหัวเมืองดังกล่าวให้

^๑สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาคำรงราชานุภาพ และ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์, สาส์นสมเด็จพระ
เล่ม ๒, หน้า ๒๔๘.

กลับคืนภูมิลำเนา^๑ หลังจากนั้นก็ตั้งหัวเมืองชั้นนอกเพิ่มอีก ๑๘ เมือง^๒ ในรัชสมัย พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้ตั้งหัวเมืองแถบนี้เพิ่มขึ้นอีก ๑๗ เมือง^๓ ระยะเวลาการตั้งเมืองจะเป็นความพยายามกวาดต้อนผู้คนที่หลบหนีภัยไป อยู่ตามป่า และหัวเมืองอื่น ๆ ละทิ้งภูมิลำเนาจนกลายเป็นเมืองร้าง ให้คนในท้องถิ่นจัดการ เกือบกล่อม และกวาดต้อนผู้คนเหล่านี้มาตั้งถิ่นฐานเป็นหัวเมืองใหม่ ขึ้น และแต่งตั้งผู้ทีคอยรวบรวมคนเป็นผูวราชการ เมืองหรือกรมการ แต่พอมาถึงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว การตั้งเมืองบางคราวก็เป็นการ แยกเมืองเดิมที่มีคนเพิ่มมากขึ้น หรือหาที่ว่างตั้งเมืองใหม่เพื่อให้ประชาชนตั้ง ถิ่นฐานกระจายกันออกไป^๔ และมีที่ดินทำกินเพิ่มขึ้น การตั้งเมืองจึงยังเป็นวิธี การที่ใช้แก้ปัญหาที่กำลังคนขาดแคลนอยู่ตลอดสมัยรัตนโกสินทร์

ปัญหาสำคัญอีกประการหนึ่งของสมัยดังกล่าวนี้คือ ระบบไพร่ไม่สามารถ จัดการควบคุมกำลังคนได้อย่างมีประสิทธิภาพ เลกที่ขึ้นทะเบียนแล้วและลูกหมู่ที่

^๑ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๕๑ - ๒๕๓.

^๒ ได้แก่ หนองคาย โพนพิสัย ไชยบุรี ภูเวียง เชียงคาน เรณูนคร รามราช อาทมาต อากาศอำนวย ทาขอนยาง แสงบาดาล ภูนิารายณ์ เสนางคนิคม ลำเนาหนองปรือ อำนาจเจริญ คำเขื่อนแก้ว สะเม็ยะ คำทองใหญ่ และ เซลลำภา กู เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๕๓ - ๒๕๔.

^๓ ได้แก่ กมลาสัย พิบูลมังสาหาร มหาชนะชัย ชาดุมานมณฑล ตระการ- พืชผล ภูมหาสัย ชุรคมหงส์สถิตย์ กันทรารักษ์ อุทุมพรพิสัย ภูวคลสวาง วานรนิवास สวางแดนดิน พาดูการกรภูมิ วาริชภูมิ อากาศอำนวย สหัชพันธ์ และ พนมไพร- แคนมฤค กู เรื่องเดียวกัน.

^๔ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๕๔ - ๒๕๕.

รอกการขึ้นทะเบียนเลขนั้นมีปัญหาในการควบคุมมาก กฎหมายหลายฉบับที่ประกาศใช้ระหว่าง พ.ศ. ๒๓๔๗ - ๒๔๑๑ ย้ำให้มีการกวาดล้างกฎหมายที่กฎหมายตราสามดวงวางเอาไว้ แสดงให้เห็นปัญหาของเลขที่หลบหนีจากมุลนาย เลขที่เลี้ยงไปสักต่างหมู่ต่างกรม^๑ และเลขที่ไปขายตัวเป็นทาส^๒ นอกจากนี้ยังสะท้อนภาพของการฉ้อราษฎร์บังหลวงในการสักเลข เช่น คบคิดกันปลอมเหล็กสัก^๓ หรือมุลนายรับสินบนแล้วพยายามโอนเลขขึ้นสังกัดผู้อื่นมาขึ้นกับตน^๔ ตลอดจนมุลนายให้ความคุ้มครองต่อทาสลูกหนีที่หนีนำเงินมาหลบซ่อนตามวังเจ้านาย หรือบ้านขุนนาง เพื่อมิให้เจ้าพนักงานกับนายเงินตามจับตัวได้^๕ ปัญหาเหล่านี้ล้วนแสดง

^๑ดูรายละเอียดจาก "กฎหมายชำระเลข ปีมะเมีย โทศก จ.ศ. ๑๑๗๒" ใน ร.ศ.ท.เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ, ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม ๔, หน้า ๑ - ๗.

^๒"กฎหมายพระราชบัญญัติเรื่องช่วยไพร่หลวง รัชกาลที่ ๒ จ.ศ. ๑๑๗๔" ระบุว่า "ห้ามอย่าให้ผู้ใดช่วยไถหมู่ไพร่หลวงไว้เป็นอันขาดที่เคียว" ดู เรื่อง-เคียวกัน, หน้า ๓๕.

^๓ดูรายละเอียดจาก "ประกาศโปรดให้สักเลขไพร่หลวงหัวเมืองขึ้น แลเรื่องปลอมสักเลข" ประกาศเมื่อปีมะเมีย สัมฤทธิ์ศก จ.ศ. ๑๒๒๐ (พ.ศ. ๒๔๐๑) ใน ร.ศ.ท.เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ, ประชุมกฎหมาย-ประจำศก (พระนคร: โรงพิมพ์เคลิเมด, ๒๔๗๔), ๖: ๔๖ - ๔๗.

^๔ร.ศ.ท.เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ, ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม ๔, หน้า ๓.

^๕ร.ศ.ท.เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ, ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม ๖, หน้า ๕๕.

ให้เห็นว่ากฎหมายที่วางไว้เดิมยังมีการละเมิดอยู่เสมอ มุขนายกบางคนมีอำนาจ หรืออิทธิพลมากจนไม่เกรงกลัวกฎหมาย หรือพระราชอำนาจ ระบบไพร่จึงไม่สามารถจะควบคุมความเคลื่อนไหวของไพร่ได้ ปรากฏว่า ไพร่ยังคงย้ายถิ่นฐาน อยู่ตลอดเวลาที่เกิดปัญหาต่าง ๆ ขึ้น เช่น มีสงคราม กบฏ ความอดอยาก หรือ เมื่อถูกมุขนายกที่เข้มแข็ง ไพร่ใช้วิธีเลี้ยงปัญหาด้วยการบวชหนีไปอยู่คามหัวเมือง หรือหนีเขาป่า ทางราชการพยายามแก้ปัญหาดังกล่าวด้วยการประกาศกฎหมาย อย่าง "กฎว่าด้วยไพร่สมกำลังแลเลขหัวเมือง ปีมะเมีย จ.ศ. ๑๑๗๒" ที่ย้าคำสั่ง ให้บรรดาผู้ว่าราชการเมืองกับกรมการ

๒๓๕

สั่งแขวงนายบ้านนายอำเภอบรรดาผู้ว่าร้องบรรดาข้าหนีเจ้าบ่าวหนีนายไพร่หลวงสมกำลังตามขเลยสินถ่ายที่ทุกซอกอยู่ ณ ป่าคองจันทน์ใหญ่เขาหมามูลนายเดิมโดยที่จะพระราชทานโทษภาคชุกรมไว้ครั้งหนึ่ง... ถ้าแลเลขบรรดาอพยพหลบหนีทั้งปวง จะเอาป่าเป็นที่คือตั้งซัดซวางมิเขามาสาพิภักดิ์โดยดี มีอยู่ ณ แขวงอยู่เมืองใด ก็ให้เจ้าเมืองกรมการเมืองนั้น จัดกองทัพออกติดตามจับเอาตัวบุตรภรรยาญาติครอบครัวพลกเสี้ยให้สิ้นเชิง^๑

นอกจากนี้ยังระบุโทษต่อผู้ที่ไปตั้งสองสามผู้คนในป่าคอง และคามหัวเมืองอย่างหนัก โดยถือว่าเป็นกบฏ^๒ แต่การตั้งสองสามผู้คนมีมาตลอดรัชกาล ดังที่เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ระบุว่า "เจ้าแลขุนนางแต่งเข้าไปตั้งสองสามผู้คนอยู่ในป่าสำหรับหาของป่าต่าง ๆ มาส่งส่วย ทาสลูกหนี้ผู้ใดหนีเข้าของแล้วก็ไม่เอาตัวไม่ได้"^๓

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

^๑ร.ต.ท. เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ, ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม ๔, หน้า ๓๐.

^๒กฎหมายนี้ประกาศใช้ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๓๕๓ ดู เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๑.

^๓เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒, หน้า ๒๐๕.

จนต้องมีประกาศห้ามอีกครั้งหนึ่งในปี ๒๓๖๗^๑ กฎเกณฑ์ต่าง ๆ ที่ประกาศใช้เพื่อ
แก้ปัญหาของระบบไพร่ให้รัดกุมมากขึ้น บางครั้งก็ไม่เกิดผลในทางปฏิบัติ การ
แก้ปัญหาเกี่ยวกับระบบไพร่ในสมัยรัตนโกสินทร์จึงพยายามใช้วิธีประนีประนอม
มากกว่าการบังคับ เพื่อจูงใจไพร่ให้ยอมอยู่ในระบบและปฏิบัติตามพันธะที่มีอยู่

วิธีการที่ใช้เริ่มจาก พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย โปรดให้
ผ่อนปรนภาระของไพร่หลวงด้วยการประกาศลดเวลาเกณฑ์ราชการลงอีกปีละเดือน
ดังปรากฏใน "กฎว่าด้วยไพร่สมกำลัง แล เลขหัวเมือง ปีมะเมีย จ.ศ. ๑๑๗๒"
ว่า "เลขไพร่หลวงทั้งปวงนั้นได้ราชการเหน้อยอยากกรากกรำมาหลายปี ครั้น
พระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัว เสด็จปราบดาภิเษกไม่ เใหม่ ทรงพระ-
มหากรุณาจัดลดหย่อนให้เข้ามารับราชการแต่เดือนหนึ่ง ให้ออกไปทำมาหากินอยู่
สามเดือน"^๒ ไปร่หลวงจึงเข้าเดือนเพียงปีละ ๓ เดือน และมีเวลาทำกินเพิ่มขึ้น
เป็นปีละ ๙ เดือน นอกจากนี้ยังผ่อนปรนให้เลิกที่กระทำความผิด ถ้ากลับมามอบ
ตัวจะไม่ถูกลงโทษ เช่น เลิกหลบหนีไปแล้วกลับมามาหาญนายเดิมจะไม่ถูกลงโทษ
ถ้าไม่พอใจมูลนายก็มีสิทธิจะเลือกขึ้นสังกัดกับมูลนายคนอื่นได้ตามใจเลกสมัคร"^๓
เลกจรจัดที่หาสังกัดมูลนายไม่ได้ และยังไม่ได้สักหมายหมู ถ้ามาพียงกับมูลนายคนใด
แล้วไม่สมัครใจอยู่ ก็สามารถเลือกไปขึ้นสังกัดมูลนายคนอื่นได้^๔ สำหรับลูกหมูสม

^๑ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, "พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์
รัชกาลที่ ๓," หน้า ๑๖.

^๒ ร.ต.ท. เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ, ประชุมกฎหมายประจำศก
เล่ม ๔, หน้า ๓๑.

^๓ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๐.

^๔ ดู "กฎหมายสี่สี่" ใน เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๔ - ๑๕.

กำลังที่ผู้อื่นซึ่งมิใช่ญาตินำไปเลี้ยงตั้งแต่อายุต่ำกว่า ๗ ปี และมูลนายเดิมมิได้ยื่น
 ทางวาวนำสักไว้กับกรมพระสุรัสวดี เมื่อลูกหมูโตะขึ้นก็มีสิทธิสมัครขึ้นสังกัดก็ได้
 แต่ลูกหมูไพรหลวงแล้วให้มาสักตามกรมกองเดิม การผ่อนปรนให้เลิกที่หลบหนี
 หรือเลิกจรัลนี้ นับเป็นครั้งแรกที่ยอมขนาดให้เลิกเลือกสังกัดได้ตามความสมัครใจ
 คงจะเนื่องจากไม่สามารถหยุดยั้งการหนีของไพร่ หรือควบคุมความสัมพันธ์
 ระหว่างมูลนายกับไพร่ได้ กฎหมายจึงพยายามเอาใจไพร่ ลดความสำคัญของ
 มูลนายด้วยการอนุญาตให้ไพร่มีสิทธิเลือกตนสังกัดได้ในบางกรณี เพื่อจูงใจให้ไพร่
 ยอมรับระบบมากกว่าที่เป็นมา

เลิกที่ยอมอยู่ในระบบไพร่ก็ได้รับการผ่อนปรนมากกว่าเดิม เช่น กรณี
 ของเลิกที่ป่วยไข้ก็ให้ตั้งบัญชีไว้ไม่เกณฑ์ใช้ราชการ ต่อเมื่อหายเจ็บแล้วจึงให้มูล
 มูลนายแจ้งตอกรมพระสุรัสวดีเพื่อจัดเข้าเกณฑ์ราชการใหม่^๒ ไพร่หลวงซึ่งเดิม
 เคยได้รับตราภูมิคุ้มห้ามเป็นบางหมู่บางกรม^๓ พอถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระ
 พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวก็โปรดให้พระราชทานตราภูมิคุ้มห้ามแก่ไพร่หลวงทุกคน

^๑ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๐ - ๑๑.

^๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖.

^๓ ได้แก่ ทัพพายเรือพระที่นั่งศรีสักลาด เรือพระที่นั่งกราบทรง เรือพระ-
 ที่นั่งกราบรอง เรือพระที่นั่งตั้งทองแขวนฟ้า ทัพยบ้านใหม่โพธิ์เรียง เรือคังอาสา-
 วิเศษ ช่างบางหมู่โขลงรามัญตั้งทองคาบสองมือ อาสาจามกองทะเล นายท้าย
 นายโบเมืองสมุทรปราการ กรมอภิมหาราชยาน ทหารรักษาพระองค์ และ
 ล้อมพระราชวัง กุ ร.ค.ท.เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ, ประชุมกฎหมาย-
 ประจำศก เล่ม ๕, หน้า ๑๗๔ - ๑๘๐.

หมายความว่าแต่นั้นมาไพร่หลวงจะได้รับยกเว้นอากรค่าน้ำ อากรตลาด และอากร
 สมพัศตรภายในวงเงิน ๑ ตำลึง (๔ บาท)^๑ และจะจ่ายเฉพาะเงินภาษีอากร
 ส่วนที่เกินกว่า ๑ ตำลึงขึ้นไป สำหรับไพร่หลวงบางกองอย่างไพร่หลวงลาวพวน
 ลาวทรงคำ ซึ่งประกอบอาชีพทำนาเพียงอย่างเดียว คังนั้น ใน พ.ศ. ๒๔๐๓
 จึงโปรดให้ทำตราภูมิคุ้มห้ามพิเศษ ยกเว้นอากรค่าน้ำในอัตราคนละ ๔ บาท
 พระราชทานให้ไพร่หลวงพวกนี้^๒ ส่วนไพร่ทั่ว ๆ ไปก็ได้รับการยกเว้นอากรค่าน้ำ
 สำหรับปีแรกที่ทำ เป็นการส่งเสริมให้มีการบุกเบิกที่ทำกินใหม่ การผ่อนปรน
 ต่าง ๆ เหล่านี้มุ่งจูงใจไพร่ให้ยอมรับระบบโดยไม่พยายามหลีกเลี่ยง ซึ่งจะมีผล
 ให้การควบคุมและจัดสรรกำลังคนต้องขาดประสิทธิภาพไป

นอกจากไพร่แล้ว มุลนายก็ได้รับการผ่อนผันด้วย กล่าวคือ มุลนาย
 สามารถกราบบังคมทูลขอเลิกไปจากหมู่เดิมได้^๓ กฎหมายยังกำหนดกฎเกณฑ์การ
 สักเสมียนนายของมุลนายระดับสูง โดยระบุว่า ผู้ที่จะสักเป็นเสมียนนายได้ต้อง
 เป็นเลขขึ้นสังกัดหรือเป็นญาติพี่น้องของมุลนายคนนั้น ๆ และยังกำหนดจำนวน

^๑ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๘๐ - ๑๘๑.

^๒ ร.ต.ท. เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ, ประชุมกฎหมายประจำศก
เล่ม ๖, หน้า ๒๒๘ - ๒๓๐.

^๓ เพียงแต่ต้องแจ้งให้ชัดเจนว่าตัวเลขนั้นชื่ออะไร มีบุตรจำนวนกี่คน
 และเมื่อพระราชทานเลิกให้แล้ว จะโปรดให้มุลนายเดิมกับมุลนายคนใหม่ผู้ขอรับ
 พระราชทานเลิกไปหักโอนบัญชีทางว่าวตอกรมพระสุรัสวดี เพื่อแก้ไขทะเบียนเลข
 ให้ถูกต้องตรงกับทางว่าว คูรายละเอียดใน ร.ต.ท. เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ,
ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม ๔, หน้า ๑๓.

เสมือนนายมากน้อยตามศักดินาของมูลนายผู้เป็นเจ้าของสังกัด อยู่ระหว่าง ๓ ถึง ๓๐ คน^๑ เสมียนนายนี้มูลนายสามารถเอาไว้ใช้ส่วนตัว ไม่ต้องเข้าเคื่อน การกำหนดจำนวนแน่นอนอาจจะเพื่อควบคุมกำลัง เสมียนนายของมูลนายไม่ให้มีมากเกินไป แต่กฎหมายมิได้มีบทลงโทษมูลนายที่ลักเสมียนนายเกินพิกัด เพียงแต่ระบุว่าให้หักจำนวนลงเหลือเท่าที่กฎหมายกำหนด^๒ อย่างไรก็ตามก็ กฎหมายพยายามปราบมูลนายอยู่เช่นกัน เห็นได้จากมีบทลงโทษมูลนายผู้ละเลยให้เลิกในสังกัดพลัดจากหมู่ไปลักขึ้นกรมกองอื่น และมูลนายผู้นำเลิกทางสังกัดมาลักขึ้นกับตน ถึงชั้นถอดลงเป็นไพร่^๓ นอกจากนี้ยังห้ามมูลนายกคชี่ข่มเหงไพร่ดังปรากฏใน "ประกาศทำการนอกตำแหน่ง" ที่ห้ามข่มเหงแย่งชิงของจากไพร่พล^๔ และ "ประกาศเรื่องข้าเจ้าแขวงบาว นายแรงข่มเหงราษฎร ณ วันจันทร์ เดือน ๖ ปีขึ้น ๑ ค่ำปีระกา ตรีศก" ที่ประกาศใช้เมื่อ พ.ศ. ๒๔๐๔ ห้ามการแอบอ้างอิทธิพลของ

ผู้ถือศักดินา ๔๐๐ - ๕๐๐ สักเสมียนนายได้ ๓ คน ศักดินา ๑,๐๐๐ - ๑,๖๐๐ สักได้ ๖ คน ศักดินา ๒,๕๐๐ - ๓,๐๐๐ สักได้ ๘ คน ศักดินา ๕,๐๐๐ สักได้ ๑๒ คน ศักดินา ๑๐,๐๐๐ เอกสอสักได้ ๑๕ คน นา ๑๐,๐๐๐ เอกมอสักได้ ๒๗ คน และนา ๑๐,๐๐๐ เอกอุสักได้ ๓๐ คน ดูเรื่องเดียวกัน, หน้า ๕.

^๒ เรื่องเดียวกัน.

^๓ ตัวเลิกตนเหตุจะถูกเขียน แล้วส่งตัวไปทำงานหนักเป็นตะพุ่นหญ้าช้าง ดู เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๓.

^๔ ร.ศ.ท.เสถียร ดายลักษณะ และคนอื่น ๆ, ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม ๗, หน้า ๓๘ - ๔๓.

มุลนายมากคี่ซึ่มเหงประชาชนให้ได้รับความเดือดร้อน^๑ ค้วยเกรงว่าจะสร้าง
 ความระส่ำระสาย ทำให้ไพร่หลบหนีไปอีก กรณีที่มุลนายมากคี่ซึ่มเหงไพร่นี้
 พระบาทสมเด็จพะจอมเกล้าเจ้ายูหัวพระราชนานพระบรมราชานุญาติให้ไพร่
 ถวายฎีกาไค้โดยตรง ไม่จำเป็นต้องร้องเรียนผ่านตามชั้นตอนของกระบวนการ
 ยุติธรรม^๒ เท่ากับ เป็นการช่วยบรรเทาความทุกข์ยากของไพร่ ในขณะที่เดียวกัน
 ก็เป็นการควบคุมบรรดามุลนายค้วย แม้วากฎหมายอาจจะไม่มีผลทางปฏิบัติเข้มงวด
 นั้ แต่ก็ช่วยสะท้อนให้เห็นปัญหาที่ทางราชการเห็นความสำคัญและพยายามแก้ไข
 นั้นคือ ปัญหาการควบคุมกำลังคน และความสัมพันธ์ระหว่างมุลนายกับไพร่ซึ่งนำมาสู่
 ความเปลี่ยนแปลงกฎเกณฑ์ของระบบไพร่

การ ลักเลกในชวง พ.ศ. ๒๓๔๗ - ๒๔๑๑ เปลี่ยนแปลงไปจากที่เคย
 เป็นมา ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพะพุทธเลิศหล้านภาลัยโปรดให้ส่งข้าหลวง
 กับกองลักขึ้นไปลักเลกตามหัว เมืองภายหลังจากการลักเลกในกรุงเสร็จสิ้นแล้ว^๓
 การลักหมายหมื่นลักที่หลังมือ เพื่อให้ทางจากรัชกาลก่อนที่ลักข้อมือ เริ่มทำในปี
 ๒๓๕๔ พร้อมกับการเดินสวน เดินนา เพื่อเก็บอากร^๔ การลักหมายหมื่นใน

^๑ร.ศ.ท.เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ, ประชุมกฎหมายประจำศก
เล่ม ๘, หน้า ๒๓๕ - ๒๓๘.

^๒ร.ศ.ท.เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ, ประชุมกฎหมายประจำศก
เล่ม ๗, หน้า ๔๑ - ๔๒.

^๓ร.ศ.ท.เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ, ประชุมกฎหมายประจำศก
เล่ม ๔, หน้า ๓๑.

^๔เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์
รัชกาลที่ ๒, หน้า ๓๐.

รัชกาลต่อมาที่ใช้วิธีเดียวกัน^๑ แต่คงจะสักกลับที่ข้อมือแทน การสักเลิกในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีในปี ๒๓๙๘ สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ (ดิศ) เป็นแม่กองใหญ่ จัดการตั้งกองสักย่อย ๆ ส่งไปสักเลิกตามหัวเมืองชั้นนอกที่ขึ้นต่อกรมพระกระลาโหม กับกรมมหาดไทย และสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาพิไชยญาติ (ทัต) เป็นแม่กองกำกับกรมพระสุรัสวดีให้สักเลิกขึ้นกรุงเทพฯ กับเลิกหัวเมืองชั้นในที่กรุงเทพฯ^๒ มุสลายที่มีเลิกต้องสักในหัวเมือง ต้องยื่นหางว่าว ๔ หาง กับเสียค่าธรรมเนียมหางละเฟื้อง รวมเป็น ๑ บาท ส่วนมุสลายที่มีเลิกสักที่กรุงเทพฯ ต้องยื่นหางว่าว ๖ หาง แต่เสียค่าธรรมเนียมหางละสลึง รวมเป็น ๖ สลึง^๓ ถ้าพนักงานคนสักเลิกแล้วถ้ามีเลิกจรจัด ยังไม่ได้สักหมายหมู่ ผู้ใดจับได้ชำระความและทราบคนสังกัดว่าขึ้นกับใคร ตัวเลิกจะถูกสักเป็นไพร่หลวง แต่เรียกค่าสินบนนำจับตามอัตรา ๔ บาทต่อเลิก ๑ คน จากมุสลายเคิมมาเป็นรางวัลแก่ผู้ที่จับกุมได้ การให้สินบนนำจับจึงเหมือนกับความพยายามจะใช้มุสลายให้คอยสอดส่องซึ่งกันและกันมิให้ทำผิดอย่างเบียดบังเลิกไว้ไม่น่าสัก โดยมีรางวัลเป็นสินบนด้วย ปัญหาเรื่องอิทธิพลของมุสลายบางคน ทำให้ข้าราชการระดับรอง ๆ ลงมาไม่กล้าทำอะไร เกิดขาดค้วยเกรงว่าจะไปกระทบกระเทือน หรือชักขวาง

^๑ เช่น ในปี ๒๓๖๙ ไปตั้งกองสักเลิกลาวที่ยโสธร และปี ๒๓๙๑ สักเลิกหัวเมืองปักษ์ใต้ ดู เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, "พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓," หน้า ๔๖ และ ๓๑๘.

^๒ ร.ต.ท. เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ, ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม ๕, หน้า ๑๓๖ - ๑๓๗.

^๓ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๖๘.

^๔ เรื่องเดียวกัน.

ผลประโยชน์ของผู้มีอิทธิพลเข้า คังปรากฏในพระบรมราชาวาท ที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชทานแก่ข้าหลวงซึ่งออกไปสักเลกยังหัวเมืองว่า

ข้าราชการในกรุงเทพมหานครแลหัวเมืองก็ดี มักประพฤติการ เพื่อแต่การนำ แลเหลือขายแลชวาระวังตัว นอกจากระวังราชการของพระเจ้าอยู่หัว กุลัวสังกัลดม เกรงเจ้าพระองค์นั้น ๆ แลข้าราชการผู้นั้น ๆ ฝ่ายนาฝ่ายใน ที่ไปรคปรานผู้มีบุญญาธิการหลักแหลม คิดเพื่อไว้ว่าใครจะเป็นใหญ่ไปพายนานา จะเอาแต่ราชการอย่างเดียว ทานก็จะพยายาท ภาระแวงผิดลง ทานก็จะเพศทุลซ้ำเติม ใตของพระราชาคำวิหิตีเห็นมากไป แลดอกถอนจากยศมันคำศักดิ์ ฎากฎายัดไปเมื่อพายนานา ถาทานพระองค์นั้น ๆ ไคเป็นใหญ่ยิ่งขึ้นไปก็จะไม่ชอบเลี้ยงไคในที่สถานันดร^๑

แสดงให้เห็นถึงการท่าทายอำนาจของพระมหากษัตริย์เกิดไคเสมอ และถ้าขุนนาย มีความประสงค์จะเบียดบังไพรแล้วก็จงจะทำได้โดยที่กฎหมายควบคุมหรือเอาผิดไคลำบาก นานครั้งถึงจะมีการลงโทษขุนนายที่ละเมิดกฎหมายเกี่ยวกับไพรให้เห็นเป็นตัวอย่างแบบกรณีของหม่อมไกรสร ลักษณะสำคัญของการสักเลกในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ก็คือ ขุนนางคนสำคัญเข้ามามีส่วนเป็นแม่กองสักเลก เช่น สมุหพระกระลาโหม สมุหนายก กับเจ้าพระยาพระคลัง ทำให้กรมพระสุริยาศรีมีบทบาทเป็นเพียงเจ้าพนักงานที่ร่วมไปในกองสักเลก ไม่ได้เป็นผู้รับผิดชอบเต็มที่ในการสักเลกหมายหมู่ แม้แต่ในกรุงเทพฯ แลหัวเมืองชั้นในก็ยังคงตั้งขุนนางคนสำคัญอย่างสมเด็จพระยาบรมมหาพิไชยญาติเป็นแม่กองควบคุม อำนาจสิทธิขาดในการตัดสินข้อพิพาทไค ๆ เกี่ยวกับการสักเลกอยู่กับแม่กองใหญ่ เรื่องไคที่แม่กองใหญ่

^๑คือ "ประกาศพระราชทานพระบรมราชาวาทข้าหลวงซึ่งออกไปสักเลกหัวเมือง," ประกาศปี ๒๓๙๘ กุ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๗๒ - ๑๗๓.

ไม่อาจตัดสินก็ถวายฎีกาได้เลย^๑ กรมพระสุรัสวดีจึง เป็นผู้เก็บรักษาทะเบียนเลข กับทำหน้าที่เป็นเจ้าพนักงานในการสักหมายหมู่ แต่อยู่ที่บังคับบัญชาของแม่กองใหญ่ แม่แคว การเกณฑ์ราชการ หรือเกณฑ์ช่วย กรมกองต้นสังกัดก็คงจะจัดการโดย พยายามมิให้กรมพระสุรัสวดีเข้ามาแทรกแซง บทบาทของกรมพระสุรัสวดีจึงค่อย ๆ ลดความสำคัญลงในสมัยรัตนโกสินทร์นี้

สมัยรัตนโกสินทร์มีการสักเลขทั่วราชอาณาจักรประมาณรัชกาลละครั้ง จึงมีลูกหมู่ที่ยังไม่ได้รับการสักหมายหมู่เป็นจำนวนมาก การหลบเลี่ยงไปอาศัย ความหัวเมืองมีอยู่เสมอ บางครั้งมีการจับกุมตัวได้ก็ต้องคุมขังรอการสอบสวนดูว่า เป็นคนข้อมือขาว หรือเป็นพวกที่ไต่รับยกเวน อย่างพวกมูลนายหรือบุตรขุนนาง เป็นต้น สิ่งที่จะบ่งบอกว่าคนที่ยังไม่มีการสักนี้เป็นใคร คือทางว่าวกับทะเบียนเลข และสิ่งที่บ่งบอกว่า เป็นมูลนายก็คือหนังสือคุ้มสัก หรือตัวพิมพ์คุ้มสัก ซึ่งเป็นหนังสือ รับรองว่าผู้ที่มีชื่อเป็นเจ้าของไต่รับการยกเวนไม่ต้องสักหมายหมู่ ผู้ที่อยู่ในข่าย ที่จะไต่รับหนังสือคุ้มสักนี้ ได้แก่ เจ้านาย เชื้อพระวงศ์ ขุนนาง ข้าราชการ มหาคเล็ก บุตรขุนนาง บุตรขุนหมื่น โตะควนหุ้ยี พวกกรมการเมือง และพวกคน สิบยก สิบสองยก กับสิบห้ายก^๒ หมายถึงเลขที่มูลนายนำมาสักเมื่อครบตามจำนวน กำหนดก็จะยกไม่สัก และไม่เกณฑ์ราชการ ๑ คน ให้เป็นประโยชน์กับมูลนายไป

ศูนย์วิทยทรัพยากร

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

^๑ดูรายละเอียดจาก "ประกาศกำหนดคดีเลข" ใน พ.ศ. ๒๓๕๔ ใน เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๖๔ - ๑๖๕.

^๒หจข., ร. ๕ พศ. ๓/๑๕๖ หนังสือเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรงค ฑูลเกล้าถวายรัชชของเรื่องผู้รับตัวไปแต่ก่อนมาร้องว่าตัวเก่าชำรุด จะขอเปลี่ยน ใหม่ ลงวัน ๔ ๓ ๑๑ ค่ำ ปีมโรง โทศก จ.ศ. ๑๒๔๒.

คือเมื่อมูลนายเสียชีวิตจึงจะโอนเป็นไพร่หลวง^๑ จำนวนที่กำหนดคือ เลขของ
เจ้านายนั้น ๑๐ คน ยกให้ ๑ คน เรียกว่าสิบยก เลขข้าราชการศักดินา ๑๐,๐๐๐
ถึง ๕,๐๐๐ ๑๒ คนยก ๑ คน เรียกว่าสิบสองยก และเลขของผู้ถือศักดินา
๓,๐๐๐ ถึง ๔๐๐ นั้น ๑๕ คนยกให้ ๑ คน เรียกว่าสิบห้ายก^๒ ผู้ที่มีเลขมาก
โอกาสจะมีคนสิบยก สิบสองยก หรือสิบห้ายกมากขึ้น ขรรมนิยมนี้คงจะพัฒนา
มาจากที่กฎหมายตราสามดวงเคยระบุว่าจะยกเลขให้แก่มูลนายที่เกลี้ยกล่อมมาสังกัด
๑ คนต่อเลขทุก ๆ ๑๐ คน เพื่อเป็นรางวัลตอบแทนในฐานะที่มูลนายผู้นั้นเพิ่มพูน
กำลังไพร่พลให้อาณาจักร เป็นความพยายามของทางราชการที่จะจูงใจมูลนายให้
นำเลขมาสังกัดหมายหมู่ และคงจะเป็นผลประโยชน์ที่นอกเหนือไปจากสิทธิการสังกัด
เสมียนทนาย เพราะตัวกำหนดจำนวนคนพวกนี้ขึ้นลงได้ตามจำนวนคนในสังกัด
มิได้กำหนดตายตัวด้วยระดับของศักดินา

ปรากฏการณ์อีกอย่างหนึ่งที่เกิดขึ้นในระบบไพร่สมัยรัตนโกสินทร์ คือ
ไพร่อาศัยสถาบันสงฆ์เป็นเครื่องมือช่วยเลื่อนฐานะทางสังคม นอกเหนือจากที่เคย
อาศัยสถาบันนี้ในการหลบเลี่ยงการเกณฑ์ราชการมาแล้ว การที่กฎหมายเปิดโอกาส
ให้คนที่มีความรู้ ความสามารถเป็นข้าราชการได้ ประกอบกับความขาดแคลน
กำลังคนทั้งระดับมูลนายและไพร่ จึงเปิดโอกาสให้ไพร่อาศัยการบวช ศึกษาหา
ความรู้จนได้เปรียญแล้วลาสิกขาบทยออกมาเป็นข้าราชการตามกรมกองต่าง ๆ จนมี

^๑ หจข., ร. ๕ พศ. ๓/๑๘๘ หนังสือเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรงค
ฑูลเกล้าถวายเรื่องชี้แจงในข้อความเหิน แลในข้อหมายประกาศ แลความเหิน
ต่าง ๆ ลงวัน ๓ ๑ ๑๒ คำ ปีมโรง โทศก จ.ศ. ๑๒๔๒.

^๒ ฎกราชละเอียดใน หจข., ร. ๕ ก. ๑๒/๒ เรื่องหนังสือพิมพ์คุ้มลัก
(๑๒ พ.ย. - ๑๑ ธ.ค. ๑๑๘).

กฎหมาย ๒ ฉบับประกาศเมื่อ พ.ศ. ๒๓๙๗ ฉบับแรกระบุว่ามิพระสงฆ์เปรียบ
กับพระราชาคณะลาสิกขาบทมาก คงจะเข้ามารับราชการตามกรมกอง จึงโปรด
ให้กำหนดว่าพระสงฆ์ที่จะลาสิกขาบทออกไป เมื่อสึกแล้วต้องไปเป็นไพร่หลวง
โรงพิมพ์^๑ หรือมิฉะนั้นก็เข้ารับราชการได้ใน ๕ กรมตามที่ระบุไว้ในกฎหมาย
ฉบับที่สอง อันได้แก่ กรมลูกขุน กรมอาลักษณ์ กรมธรรมการ กรมราชบัณฑิต และ
กรมสังฆการี ส่วนกรมกองที่ขึ้นต่อกรมพระกระลาโหม กรมมหาดไทย และกรมทำ
นั้น มีพระราชประสงค์จะให้บุตรขุนนาง และผู้มีชาติตระกูลเข้าดำรงตำแหน่ง
เหล่านั้น^๒ เหตุที่จำกัดกรมกองสำหรับพวกพระสงฆ์ที่ลาสิกขาบทมาเป็นข้าราชการ
น่าจะเนื่องมาจากมีข้าราชการเพิ่มมากขึ้น คนเหล่านี้รับพระราชทานเบี้ยหวัด
เมื่อมีมากเกินความจำเป็นก็เป็นการสิ้นเปลือง จึงโปรดให้มีการจำกัดมิให้เพิ่ม
จำนวนมากเกินไป และเป็นการชักชวนมิให้ไพร่ใช้สถาบันสงฆ์เพื่อเลื่อนฐานะ
ทางสังคมขึ้นเป็นมูลนาย

ความเปลี่ยนแปลงอีกประการหนึ่งของระบบไพร่ในช่วง พ.ศ. ๒๓๔๗ -
๒๔๑๑ ก็คือ การริเริ่มจัดตั้งกรมทหารตามแบบตะวันตก เคมีนั้นทหารกับพลเรือน
ทำหน้าที่อย่างเดียวกัน เพียงแต่มีเขตความรับผิดชอบต่างกันเท่านั้น การแบ่ง
หน้าที่ของทหารให้ต่างจากพลเรือนน่าจะเริ่มต้นในช่วงนี้ เมื่อ โทมัส จอร์จ นอกซ์

ศูนย์วิจัยทรัพยากร

^๑ดูรายละเอียดจาก "ประกาศเรื่องพระราชาคณะ ถานา เปรียญ
สึกมากเกินไป จะต้องเข้าเคื้อนทำการพิมพ์ (ณ วันศุกร์ เดือน ๑๒ ขึ้น ๑๓ ค่ำ
ปีชวด ฉศก พ.ศ. ๒๓๙๗)" ใน ร.ท.ท.เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ,
ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม ๕, หน้า ๑๐๘ - ๑๐๙.

^๒ดูรายละเอียดจาก "ประกาศพระสงฆ์ที่จะสึกมารับราชการ," ใน
เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑๑ - ๑๑๒.

นายทหารบกนอกราชการชาวอังกฤษเดินทางเข้ามากรุงเทพฯ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๗๔ และขอรับราชการเป็นครูฝึกหัดทหาร พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงโปรดให้เกณฑ์ลูกหมู่รามัญเมืองนคร เชื้อนชั้นกับเมืองปทุมธานีมาฝึกหัดเป็นทหาร ซี่ป้อย อย่างเดียวกับที่พระเจ้านองยาเซอ เจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์เคยนำ ลูกหมู่ญวนมาฝึกหัดทหารซี่ป้อยก่อนหน้านั้น และให้เป็นทหารปืนใหญ่ ที่เรียกว่า ทหารซี่ปอยนั้น เพราะแต่งตัวเหมือนทหารซี่ปอยของอังกฤษที่อื่นเคย ลูกหมู่รามัญ ที่นำมาฝึกครั้งนี้เรียกว่า ทหารอย่างยุโรป อยู่ในบังคับบัญชาของพระยาศรีสุริยวงศ์ มีนอกรีตเป็นครูฝึกหัดวิชาทหารราบ ยุทธวิธี และคำบอกหัดทหารตามแบบอังกฤษ มีทหาร เข้ารับการฝึกหัดราว ๑,๐๐๐ คน เกณฑ์เป็น ๔ ผลิต เข้าเดือนออกสาม เดือน โรงทหารอยู่ที่บ้านผู้บังคับบัญชา^๑ ต่อมาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้จัดเลกลาว กับเลกเขมรมาเป็นทหารอย่างยุโรปอีก ๒ พวก ภายหลังก็ให้

จัดขุนหมื่นสืบยกในกรมต่าง ๆ สืบชักหนึ่งคนมาเป็นทหารอีกพวกหนึ่ง เรียกว่า กองเกณฑ์ศึก รวมเป็นทหารอย่างยุโรปมีขึ้นในครั้งนั้น ๔ กอง เรียกว่า กองทหารอย่างยุโรป (เดิม) ๑ กองทหารมหาดไทย ๑ กองทหาร กลาโหม ๑ กองทหารเกณฑ์ศึก ๑ รวม ๔ กอง เป็นกรมตรงกับนาม กรมเกณฑ์ศึกอย่างฝรั่งนั้นเอง แต่เรียกว่า "กรมทหารหนา"^๒

และโปรดให้ประกาศพระราชกำหนดกฎหมายทหารใน พ.ศ. ๒๓๘๔ มีกฎเกณฑ์ต่าง ๆ รวม ๑๓ ข้อ เกี่ยวข้องกับการหัดทหาร ระเบียบวินัยของทหาร รวมทั้ง

^๑ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๒๓, "ตำนานกรมทหารบก ราชที่ ๔," (พระนคร: องค์การคณาของคุรุสภา, ๒๕๐๗), หน้า ๑๔๔ - ๑๔๖.

^๒เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๔๗ - ๑๔๘.

บทลงโทษผู้กระทำความผิด โดยอาศัยแบบอย่างของตะวันตกเป็นเกณฑ์ ทหารเหล่านี้มีฐานะเป็นไพร่หลวง แต่มีสิทธิพิเศษกว่าไพร่หลวงหมื่น ๆ ครงที่ได้รับพระราชทานเงินเดือนถึงเดือนละ ๖ บาท^๒ และคงจะได้รับพระราชทานเครื่องแบบตลอดจนอาวุธยุทโธปกรณ์ต่าง ๆ ด้วย การเริ่มฝึกหัดทหารตามแบบยุโรปแสดงถึงการควบคุมกำลังคนในรูปแบบใหม่ กล่าวคือ จัดเตรียมกำลังคนไว้ทำการป้องกันประเทศเพียงอย่างเดียว นับเป็นการเริ่มต้นการบริหารราชการที่จัดแบ่งตามหน้าที่ของงานที่ทำซึ่งได้รับการปรับปรุงเป็นระบบราชการในรัชกาลต่อมา

ความเคลื่อนไหวทางเศรษฐกิจมีผลต่อความเปลี่ยนแปลงของระบบไพร่เช่นกัน ระหว่าง พ.ศ. ๒๓๘๗ - ๒๔๑๑ เป็นช่วงที่ระบบเศรษฐกิจแบบเงินตราเริ่มแพร่หลาย การค้าขายทั่ว ทำให้ความต้องการสินค้ามีเพิ่มขึ้น สินค้าออกที่สำคัญของกรุงรัตนโกสินทร์เกือบทั้งหมดล้วนมาจากส่วย เรือสำเภาทิ้งของหลวง และของเอกชนบางครั้งก็ซื้อขึ้นโดยอาศัยส่วยไม้ที่เก็บจากไพร่^๓ เงินส่วยบางส่วนก็ใช้ซื้อหาสินค้าเพิ่มเติมเพื่อนำไปขาย หรือซื้อสินค้าจากเมืองท่าอื่นเข้ามาภายในอาณาจักร เช่น จัดซื้อวัสดุมาใช้ในการก่อสร้างวัง หรือวัด และสินค้าฟุ่มเฟือยต่าง ๆ ส่วยสิ่งของซึ่งเป็นที่ต้องการมากก็ได้แก่ ฝาง คีบูก รง เร่ว กระวาน นอแรด กายาน กลุขณา และงาช้าง เป็นต้น สิ่งเหล่านี้มักเป็นของป่าหรือแร่ธาตุที่มีอยู่ตามธรรมชาติ แหล่งที่อุดมด้วยส่วยเหล่านี้คือแถบหัวเมืองบักขี้ไต้กับหัวเมือง

^๑ ร.ศ.ท. เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ, ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม ๗, หน้า ๑๒ - ๒๐.

^๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๓.

^๓ บุญรอด แก้วกัณฑ์, "การเก็บส่วยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น...", หน้า ๒๐ - ๓๗.

ลาว และเขมรป่าดง การตั้งหัวเมืองใหม่ในแถบหัวเมืองลาวกับเขมรป่าดงจึงมักจะจัดให้ไพร่ตามหัวเมืองเหล่านี้ส่งส่วยมากกว่าจะเกณฑ์แรงงาน ในฐานะที่ไพร่ตามหัวเมืองแถบนี้มีอาชีพในการหาของป่าอยู่แล้ว การส่งส่วยจึงไม่เป็นอุปสรรคในการทำมาหากินมากเท่าการเกณฑ์แรงงาน ไพร่ส่วยทำงานเบากว่าพวกที่ต้องมาเข้าเดือน ทางราชการก็ได้รับผลประโยชน์คือได้ของมาใช้ในราชการ และได้สินค้ามาขายหารายได้จำนวนมากให้อาณาจักร

หน่วยงานที่รับผิดชอบการเก็บส่วยสมัยรัตนโกสินทร์ เริ่มจากระดับหัวเมือง มุลนายในท้องถิ่นอย่างนายบ้าน กำนัน หรือมูลนายระดับล่างอย่างนายหมวนายกองจะจัดเก็บเพื่อส่งให้ผู้วาระาชการ เมืองและกรมการ ซึ่งจะส่งต่อไปตามกรมกองที่เกี่ยวข้องในส่วนกลาง เช่น กรมพระกระลาโหม กรมมหาดไทย กรมท่า กรมพระสุรัสวดี ตลอดจนกรมขนาดเล็กอย่างพระคลังมหาสมบัติ และพระคลังสินค้า^๑ พระคลังสินค้าจะจัดการกำหนดราคาส่วยเหล่านี้เพื่อขายเป็นสินค้าออกแก่พ่อค้าต่าง ๆ ต่อไป สินค้าออกของสมัยรัตนโกสินทร์จึงมีลักษณะเป็นผลิตภัณฑ์จากธรรมชาติที่ยังมิได้รับการปรุงแต่ง^๒ ส่วยสำคัญในสมัยรัตนโกสินทร์มีอยู่ประมาณ ๒๕ ชนิด ดังตารางที่ ๑

ศูนย์วิจัยทรัพยากร จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

^๑ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๔ - ๕๒.

^๒ ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, "ส่วยและสำเภาในรัชกาลที่ ๒,"

ตารางที่ ๑

ส่วยชนิดสำคัญในสมัยรัตนโกสินทร์

ประเภทของ ส่วย	แหล่งที่ส่ง	อัตราต่อคน	หมายเหตุ
ตีบุง	หัวเมืองปากน้ำใต้ เช่น ภูเก็ต สงขลา และนครศรีธรรมราช	๒๘ ชั่ง	อัตราของไพร่สม, ทนาย
คินประสีว ซึ้ง	ชัยภูมิ จัตุรัส ชนบท ชุมพร และพัทลุง	๑๐ ชั่ง	อัตราของทาส
	สาละวัน นครจำปาศักดิ์ อุบล ขงเจียม สระเม็ยะ กาสินธุ์ เขมรราช ร้อยเอ็ด แสนปาง เซล้าเกา สีทันดร เสียมราช สังขะ สุวรรณภูมิ และไชยบุรี	๒ หาบ	ไม่แยกไพร่หรือทาส
ฝ้าย	ปราณบุรี กาญจนบุรี เมืองขึ้นต่อ กาญจนบุรี และสุพรรณบุรี	๑๒ ชั่ง, ๑๖ ชั่ง และ ๒๐ ชั่ง	อัตราไม่แน่นอน
ผ้าขาว	ยโสธร ชนบท หนองคาย นครพนม ร้อยเอ็ด ขอนแก่น อุบล สุวรรณภูมิ เวียงจันทน์ น่าน แพร่ เชียงใหม่ พิชัย และตาก	๒ ภารา	อัตราของไพร่สม, ทนาย
		๑ ภารา	อัตราของทาส
		๑๐ ฝืน	ไม่แยกไพร่หรือทาส ส่วนมากจะส่งเงิน แทน

ประเภทของ ส่วย	แหล่งที่ตั้ง	อัตราคน	หมายเหตุ
เงิน	นครจำปาศักดิ์ สาละวัน คำทองใหญ่ แสนปาง สีทันดร ขงเจียม สะเม็ยะ คงสพาส หนองหาร เขมราฐ เชียงแตง คำทองน้อย ชนบท ขอนแก่น เลย ศรีสะเกษ ยโสธร สุพรรณบุรี ชัยนาท พิชัย นครสวรรค์ สุโขทัย สวรรคโลก และพิษณุโลก	๑ คำสั่ง, ๒ คำสั่ง และ ๒ คำสั่ง ๒ บาท ๑ คำสั่ง ๑ บาท	อัตราของไพร่หลวง กับอัตราของไพร่สม, นาย อัตราไม่ กำหนดแน่นอน อัตราของทาส
ผลเรว	คำทองใหญ่ สาละวัน นครจำปาศักดิ์ อุบล กาฬสินธุ์ รัตนบุรี สุวรรณภูมิ เขมราฐ มุกดาหาร สุรินทร์ สังขะ บุรีรัมย์ รอยเอ็ด สุพรรณบุรี กำแพงเพชร พุทไธสง ขอนแก่น ฉะเชิงเทรา ศรีสะเกษ เดชอุดม ตาก สกลนคร เขลางาฬ สีทันดร พระตะบอง เสียม- ราฐ สองคอนคอนดง สะเม็ยะ แสนปาง ปราจีนบุรี กบินทร์บุรี วัฒนานคร ลำเนา- หนองปรือ เขียงเงิน เขียงทอง คำเขื่อนแก้ว บ้านฆ้อ ยโสธร นครไชยศรี อรัญญประเทศ สระบุรี นครนายก ท่าขอนยาง และภูแล่นช้าง	๓ คนต่อหาบ ๕ คนต่อหาบ ๒๕ ชั่ง	อัตราหัวเมืองไทย อัตราหัวเมืองลาว ตะวันออก อัตราเลกลาว เลกเขมร

ประเภทของ ส่วย	แหล่งที่ตั้ง	อัตราคอกคน	หมายเหตุ
ฝาง เสา	ศรีสวัสดิ์ ปราณบุรี บางสะพาน ราชบุรี กาญจนบุรี เพชรบุรี และปทุมธานี สรรคบุรี และสุพรรณบุรี	๑ โยน ๒ คนต่อ ๓ คน	ไม่แยกไพร่หรือ ทาส ไม่แยกไพร่หรือ ทาส
ไม้(ขอนแก่น และตะแบก)	น้ำป่าก ลับแล พิษณุโลก เชียงเงิน เชียงใหม่ ตาก สุโขทัย พิษณุ สวรรคโลก ลพบุรี นครสวรรค์ สรรคบุรี สระบุรี นคร- ไชยศรี อุทัยธานี ปราจีนบุรี กำแพง- เพชร ลำพูน พิจิตร แพร่ นครไทย ฝาง และน่าน	๒ คน (ไม้ขอนแก่น)	ไม่แยกไพร่หรือ ทาส
ทองคำดุษ	อัครปุ้อ นครจำปาศักดิ์ สาละวัน ชนบท นครจันทิก ปักธงไชย นครราชสีมา ภูเขียว จัตุรัส หนองคาย พระตะบอง โพนพิสัย ภูเวียง แมค ชัยภูมิ บำเน็จ ฉรงค์ อุบล สกลนคร พรรณานิคม ท่าอุเทน ยโสธร นครพนม เพชรบุรี วิเชียรบุรี เพชรบูรณ์ สวรรคโลก พิษณุโลก สุโขทัย พิษณุ และปากเหือง	๑ บาท ๒ สลึง ๑ สลึง	เมืองพรหมกับ เมืองสิงห์ เพชรบูรณ์ และ หัวเมืองลาว อัคราของทาส

ประเภทของ ส่วย	แหล่งที่ส่ง	อัตราคอกคน	หมายเหตุ
บ้าน	แสนปาง ยโสธร นครพนม ชนบท สีทันดร มุกดาหาร กาฬสินธุ์ ร้อยเอ็ด ขอนแก่น คำทองใหญ่ หนองคาย นครราชสีมา วิเชียรบุรี และเพชรบูรณ์	๒ คนคอกหาบ	ไม่แยกไพรหรือ ทาส
กระวาน	โพธิ์สัณฑ์ สรรค์บุรี อุทัยธานี ราชบุรี เพชรบุรี สุพรรณบุรี กาญจนบุรี บางสะพาน กำแพงเพชร พระตะบอง เสียมราฐ นครสวรรค์ ชุมพร ประทิว กาฬสินธุ์ สุวรรณภูมิ ร้อยเอ็ด ยโสธร นครพนม ขอนแก่น มุกดาหาร และ เขมราฐ	๔ ชั่ง ๒๕ ชั่ง	อัตราเมือง พระตะบอง อัตราหัวเมืองอื่นๆ
น้ำรัก	นครพนม หนองคาย หนองหาร กาฬสินธุ์ สกลนคร อุบล เขมราฐ มุกดาหาร สุพรรณบุรี ราชบุรี เพชรบุรี กาญจนบุรี ยโสธร นครราชสีมา และสุพรรณภูมิ	๑๐ ทะนาน และ ๒๔ ทะนาน	อัตราไม่แน่นอน
ครั้ง	นครจำปาศักดิ์ แสนปาง เซล้าเภา สังขะ สีทันดร สะเม็ยะ สุวรรณภูมิ อุบล ชงเจียม หล่มสัก แกนทาว เพชรบูรณ์ เลย และคานซาย	๕ คนคอกหาบ	ไม่แยกไพรหรือ ทาส

ประเภทของ ส่วย	แหล่งที่ตั้ง	อัตราต่อคน	หมายเหตุ
ทองแดง	น้ำปาด ดับแล ผาง บางโพ นครจันทิก และส่วยกองนอก	๕ คนต่อหาบ	ไม้แยกไพรหรือ ทาส
ไม้แดง	จันทบุรี ตราก ระยอง บางละมุง ชลบุรี และพนัสนิคม	๑๐ หาบ	ไม้แยกไพรหรือ ทาส
นุ่น	-	๒ หาบ	ไม้ระบูนเหลืองส่ง และไม้แยกไพร หรือทาส
กฤษณา	-	๒ ชั่ง	ไม้ระบูนเหลืองส่ง และไม้แยกไพร หรือทาส
ไหม	นครจำปาศักดิ์ อุบล ชงเจียม เขมรารู แสนปาง และสีทันดร	-	ไม้ระบูนอัตรา มักใช้ ส่งแทนส่วยประเภท อื่น
งาช้าง	สาละวัน เขมรารู อัดปือ และ ภูแล่นช้าง	-	ไม้ระบูนอัตรา มักใช้ ส่งแทนส่วยประเภท อื่น
นอระมัต	เขมรารู	-	ไม้ระบูนอัตรา มักใช้ ส่งแทนส่วยประเภท อื่น หรือนำเงินส่วย ไปชื้อนอระมัตส่ง

ประเภทของ ส่วย	แหล่งที่ส่ง	อัตราคอกคน	หมายเหตุ
บางรง	จันทบุรี	-	ไม่ระบุอัตรา
กระเบื้อง	กองแขก กองลาว กองหลวงพิไชยเคช และกองขุนศรีรัตนวงษา	-	ไม่ระบุอัตรา
พริกไทย	-	-	

ที่มา : หอสมุดวชิรญาณ, จดหมายเหตุนครราชสีมาที่ ๓ จ.ศ. ๑๑๘๖, ๑๑๙๒, ๑๑๙๕, ๑๑๙๖, ๑๒๐๑, ๑๒๐๒, ๑๒๐๕, ๑๒๐๖, ๑๒๐๗, ๑๒๐๘, ๑๒๐๙ และ ๑๒๑๑ และจดหมายเหตุนครราชสีมาที่ ๔ จ.ศ. ๑๒๑๓ และ ๑๒๑๔ อ้างถึงใน บัญรอก 'แก้วกัณฑ์', "การ เก็บส่วยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น...", หน้า ๘๘ - ๙๓.

จากตารางข้างต้นนี้จะเห็นได้ว่า ส่วยที่เป็นแร่ธาตุสำคัญอย่างทองคำ หรือส่วยที่เป็นสินค้าออกสำคัญอย่าง เรว กระวาน นอแคว งาช้าง และดินประสี มาจากหัวเมืองทางภาคเหนือกับภาคอีสานซึ่งขึ้นต่อกรมมหาดไทย ยกเว้นฝาง คีบูก กับเส้าที่มาจากหัวเมืองขึ้นต่อกรมพระกระดาโหม และรงกับไม้แดงที่มาจากหัวเมือง ซึ่งขึ้นต่อกรมท่า ดังนั้นจึงดูเหมือนว่ากรมมหาดไทยจะมีบทบาทในการ เก็บส่วยมากที่สุด ในสมัยรัตนโกสินทร์ นอกจากนี้ยังมีการ เรียกส่วยจากไพร่สม เสมียนทนาย และ ทาสค่วย อย่างเช่น ส่วยคีบูก ส่วยฝาง และส่วยเงิน อัตราส่วยของไพร่สม ทนาย และทาสอยู่ในระดับใกล้เคียง หรือต่ำกว่าอัตราที่เรียกจากไพร่หลวงเพียง เล็กน้อย และอัตราของทาสมักจะต่ำกว่าอัตราของไพร่ นับเป็นการ เกณฑ์ราชการจากคนเหล่านี้

ในยามปกติ เช่นเดียวกับที่เกณฑ์จากไพร่หลวงและไพร่ส่วยทั่วไป ต่างจากสมัยแรก ตั้งกรุงรัตนโกสินทร์ที่จะเกณฑ์คนเหล่านี้มาใช้เฉพาะยามสงคราม กับมีการเกณฑ์ไพร่สมมาซ่อมสร้างกำแพงพระนคร เป็นครั้งคราวเท่านั้น มีผลให้เกิดการเกณฑ์ราชการ เล็กไพร่และเล็กล่าสอยอย่างสม่ำเสมอทุกปี จนภายหลังมีการกำหนดระยะเวลา หรือเงินที่ถูกเกณฑ์ของเล็กล่าสอยพวกไว้ดังนี้คือ ไปร่หลวงต้องมาเข้าเดือนปีละ ๓ เดือน หรือจ่ายเป็นเงินแทนแรงงานเดือนละ ๖ บาท รวมปีละ ๑๘ บาท ไปร่สมต้องมาเข้าเดือนปีละ ๓ เดือน หรือจ่ายเงินปีละ ๖ บาท และล่าสอยต้องมาเข้าเดือนปีละ ๔ วัน หรือจ่ายเงินปีละ ๖ สลึง^๑ สำหรับไพร่ส่วยก็มีการเรียกเก็บจากไพร่สม หนาย และล่าสอยทุกปีเช่นกัน ซึ่งคงจะเป็นการพยายามแก้ปัญหากำลังคนขาดแคลน และปัญหาทางเศรษฐกิจ เพื่อเพิ่มพูนรายได้ของทางราชการ

การเก็บส่วยในสมัยรัตนโกสินทร์มีปัญหาหลายประการคือ บางปีที่เกิดภัยธรรมชาติ การออกหาส่วยของป่าทำไคลำบาก แต่อัตราที่เรียกเก็บตายตัว ไปร่จึงต้องหาส่วยมาส่งให้ครบตามจำนวนเกณฑ์ สร้างความเดือดร้อนให้ไปร่มาก จนมีการหลบหนีเขาป่า หรือแต่งงานกับหญิงทางหมู ศ่างกรม โอนไปเป็นเลข-เชยสุ^๒ ซึ่งเป็นเล็กราชการ เขาและไม่ต้องเสียส่วย ถ้ายังมีไคหักโอนทะเบียชน

^๑ดูรายละเอียดจาก "ประกาศที่จะหักไพร่สมตาย ชรา พิการ" ที่ประกาศใช้เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๐ มีการระบุว่าอัตราดังกล่าวนี้เป็นธรรมเนียมเก่าที่ใช้ปฏิบัติมานาน ดู ร.ศ.ท.เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ, ประชุมกฎหมาย-ประจำศก เล่ม ๔, หน้า ๑๙๖.

^๒เลขเชยสุเสียเงินเพียงปีละ ๒ บาท มีอยู่มากแถบภาคอีสาน ดูรายละเอียดใน หจข., ร. ๕ พศ. ๓/๑๙๖ หนังสือเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ชำระคักมูลเกล้าถวายรัชชของเรื่องเมืองนนท์ราชธานีท่าทางวาวคักเป็นเชยสุในเมืองลาว เปนอุบาย ปีมโรง โทศก จ.ศ. ๑๒๔๒.

เลิกให้เรียบร้อย นอกจากนี้ข้าราชการที่เกี่ยวข้องในการเก็บส่วยยังเบียดบังส่วย
ที่เรียกเก็บมาได้ ส่งส่วยไปยังกรมกองต้นสังกัดลาซา เพราะอ้างว่าเก็บได้ยังไม่ครบ
หรือรายงานเท็จ ซอตั้งจำหน่ายไพร่ส่วยเพื่อลดจำนวนส่วยที่ต้องส่งให้ทางราชการ
และนำส่วยบางส่วนที่เก็บมาไปใช้ประโยชน์ส่วนตัว^๑ มีผลให้ส่วยติดค้างเป็น
จำนวนมากอยู่เสมอ ดังที่เจ้าพระยามหินทรศักดิธำรง ผู้บัญชาการกรมพระสุรัสวดี
ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เคยปรารภว่า

แต่ก่อนคนส่วนในหัวเมืองไม่มีเป็นกำหนดจำนวนส่ง ส่งก็ไม่ได้ส่วยส่วนแก่
สักผู้รักษาจำนวนดเบียดในไพร่บาท สู้แต่เจ้าเมือง กรมการจะส่งเมื่อใด
ก็ส่งได้ เมื่อเก็บเงินแก่ตัวไพร่มาได้เป็นพระราชทรัพย์ของหลวงก็หยิบยืม
เอาไปใช้สอยในธุระของเจ้าเมือง กรมการ แลเจ้าหนู บวงที่เจ้าเมือง
กรมการ แลเจ้าหนูไม่มีตัวตายลง เงินหลวงก็พลอยสูญ เจ้าเมืองกรมการ
ก็ขบขันไม่แตกจึงไม่บอกลงมาได้ เงินพระราชทรัพย์ของหลวงจึงได้ตั้งค้าง
สะสมนานเดือนนานปีเขา เจ้าพนักงานก็ส่งการไม่ตลอดไปได้ ทั้งการ
เก่า พระราชทรัพย์ที่จะได้เข้าในพระคลังก็ขาดสูญไป^๒
ใหม่

^๑บุญรอด แก้วกันหา, "การเก็บส่วยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น....,"
หน้า ๑๑๗ - ๑๓๗.

^๒หจช., ร. ๕ พศ. ๓/๒๒๗ หนังสือเจ้าพระยามหินทรศักดิธำรง
ทูลเกล้าถวายความเห็นเรื่องจัดการ เลขหัวเมืองฝ่ายตะวันตก แลเมืองต่าง ๆ
ลงวัน ๓ ๖ ๑ คำ ปืวอก ฉศก จ.ศ. ๑๒๔๖.

บางคราวทางราชการก็หาทางแก้ปัญหาช่วยค้ำควยการส่งเงินมาแทนส่วยสิ่งของ หรือส่งสิ่งของอย่างอื่นมาแทน เช่น ไหม กัมบาช้าง หรือทองยกเล็กเงินที่ค้างให้บางส่วน การเก็บส่วยในช่วงนี้อาจจะถือว่าเก็บได้บ้างยั้งก็ว่าได้เลย ตั้งแต่ปลายรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นต้นมา ความต้องการส่วยสิ่งของเริ่มลดลง คงจะเนื่องมาจากการทำสนธิสัญญากับประเทศตะวันตก และยกเลิกระบบการค้าผูกขาด ประกอบกับระบบเงินตราแพร่หลายมากขึ้น มีผลให้การเก็บส่วยในสมัยหลังมักเป็นเงิน ส่วนส่วยสิ่งของยังมีอยู่เนื่องจากต้องการใช้ในราชการเสมอ จะเห็นได้ว่าไพร่ส่วยทวีความสำคัญขึ้นมากในสมัยรัตนโกสินทร์ เป็นแหล่งรายได้สำคัญของทางราชการ แม้แต่เล็กที่คองมาเข้าเคื่อนและไม่สามารถมาได้ ก็มีการส่งเงินแทนการเข้าเคื่อน เพื่อให้ทางราชการนำไปใช้จ่าย รวมทั้งการว่าจ้างแรงงานเงินมาทำงานโยธาต่าง ๆ

ผลจากความเปลี่ยนแปลงของระบบไพร่สมัยรัตนโกสินทร์

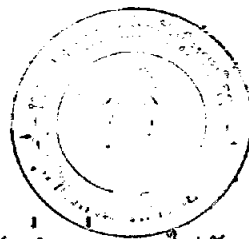
การที่ระบบไพร่ในช่วง พ.ศ. ๒๓๔๗ - ๒๔๑๑ ยังประสบปัญหาเรื่องควบคุมกำลังคน จึงทำให้ระบบไพร่มีโคเชมงวค รัศุม หรือมีประสิทธิภาพอย่างที่ไม่

บุญรอด แก้วกัณหา, "การเก็บส่วยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น...", วิธีนี้ยังคงใช้มาถึงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อโปรดให้ไพร่ส่วยเงินเมืองไชยา ชุมพร และหลังสวน ส่งของป่าพวกไต้ ชัน น้ำมันยาง เสื่อ และกระสอบมาแทนเงินไค กู หจข., ร. ๕ กท. ๑ สารตราเจ้าพระยาอรรคมหาเสนา ถึง พระยาไชยา พระยาชุมพร พระยาหลังสวน และกรมการประกาศให้ไพร่บ้านพดเมืองจัตสิ่งของที่มีราคาต่าง ๆ ส่งแทนเงินส่วย ลงวัน ๕ ๖ ๑๒ คำ ปีมเสง เอกศก จ.ศ. ๑๒๓๑, หน้า ๒๐ - ๒๑.

ผู้ปกครองต้องการ จุดอ่อนของระบบนี้เริ่มมาจากความสัมพันธ์ระหว่างมูลนายระดับสูงสุดกับไพร่มีไค่เป็นไปตามทฤษฎี เพราะในทางปฏิบัติแล้ว พระมหากษัตริย์ไม่สามารถควบคุมหรือเข้าไปแทรกแซงความสัมพันธ์ระหว่างมูลนายระดับต่ำกว่ากับไพร่ได้ มูลนายบางคนจึงมีอำนาจและมีความมั่งคั่งมากขนาดท้าทายพระราชอำนาจได้ ในขณะที่เกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างมูลนายระดับสูงกับไพร่จะมีไค่เล็กน้อย ก็ต้องอาศัยมูลนายระดับล่าง หรือมูลนายระดับท้องถิ่นที่อยู่ใกล้ชิดไพร่มากกว่า คอยจัดการดูแลผลประโยชน์แทนให้ ดังนั้นจึงมีการแบ่งปันผลประโยชน์กันตามลำดับชั้นของมูลนาย เพื่อจูงใจให้มูลนายช่วยรักษาผลประโยชน์ให้กับมูลนายที่อยู่สูงกว่า เช่น เลกเมืองอุบล มีการเกณฑ์ช่วยเงินจากเลก แล้วยังจัดเก็บ "ของน้ำใจ" จากท้าวเพี้ย กรมการ และเลก เป็นผ้าไหมลาวกับผ้าขาว ซึ่งอาจจ่ายเงินมาแทนได้เพื่อถวายพระมหากษัตริย์ และแจกในหมู่ขุนนางข้าราชการจากสมุหนายกลงไปจนถึงเสมียนตรา กับนายเวร ด้วยอัตราเล็กน้อยลดหลั่นกันลงมา รวมทั้งการยอมให้ติดค้างช่วยอยู่ตลอดเวลาจนทำให้การเก็บส่วยในตอนปลาย ๆ สมัยดังกล่าวนี้เก็บไค่บ้าง ไม่ไค่บ้าง และไม่อาจเก็บไค่อย่างเต็มเม็ดเต็มหน่วยตามอัตราที่กำหนดไว้

ควยเหตุที่พระราชอำนาจมีจำกัด การแก้ปัญหาเรื่องมูลนายหรือแม่แต่ไพร่ละเมิดกฎเกณฑ์ ออกมาในรูปของความพยายามผ่อนคลายนกฎเกณฑ์ เพื่อจูงใจทั้งไพร่และมูลนายยอมรับระบบไพร่และพระราชอำนาจ บางครั้งก็จำเป็นต้องอาศัยมูลนายคนสำคัญ เข้ามารับผิดชอบจัดการปัญหา เช่น การแต่งตั้งสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ กับ สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติ เป็น

พหจ., ร. ๕ พศ. ๘/๒๕๕ สำนักนางว้าวท้าวเพี้ย กรมการ
แลเลขส่วย เงินส่วย เมืองอุบล ปีมะแม เบญจศก จ.ศ. ๑๒๔๕.

แม้อองใหญ่ในการสักเลก แทนที่จะส่งขุนนางระดับต่ำกว่าออกไปจัดการสักหมายหมู่ เลกรวมกับกรมพระสุรัสวดี สิทธิพิเศษต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในสมัยรัตนโกสินทร์ ทำให้ระบบไพร่เปลี่ยนแปลง กล่าวคือ ไพร่มีสิทธิขอโอนสังกัดได้ มุลนายมีสิทธิ สักเสมียนทนาย และยังได้พวกสืบบก สืบสองบก กับสืบท้ายก^๑ มุลนายที่มีอิทธิพล คงมีข่าวไพร่มาฟังฟังนับพัน และเมื่อมีความล่าช้าในการปฏิบัติราชการ เช่น การสัก และการแก้ไขทะเบียนเดก ย่อมทำให้มีไพร่ตกจากการสำรวจ หรือถูกมุลนาย เบียดบังไปจำนวนไม่น้อย เมื่อรวมกับไพร่ที่หลบหนีด้วยวิธีการต่าง ๆ ด้วยแล้ว ยิ่งทำให้กรมกองต่าง ๆ ประสบปัญหามากในการเกณฑ์ราชการ กำลังคนขาดแคลน อยู่เสมอ การหลังไหลเข้ามาของคนจีนจึงช่วยผ่อนคลายปัญหาคนนี้ไปได้บ้าง แรงงานจีนทำงานไครวดเร็ว และไม่เสียค่าใช้จ่ายมากจนเกินไป นอกจากนี้ยัง เป็นการช่วยผ่อนภาระของไพร่ และนำรายได้มาสู่สังคมไทยอย่างการ เก็บเงินค่า บุญปี่ข้อมือจีน ตลอดจนการรับผูกขาดภาษีอากรนานาประเภท นับเป็นการช่วย ผ่อนปัญหาที่ระบบไพร่กำลังประสบอยู่ ระบบไพร่ในช่วงนี้ก็มุ่งใช้ในการ เก็บผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจมากขึ้น เพราะปัญหาค่าแรงงานนั้นมีแรงงานรับจ้างของ ชาวจีนเข้ามาช่วยอยู่แล้ว

แม้ว่าระบบไพร่สมัยรัตนโกสินทร์จะขาดประสิทธิภาพ จนต้องมีการ เปลี่ยนกฎเกณฑ์บางประการ แต่ความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นเป็นความพยายามที่จะ คงระบบไพร่ไว้ต่อไป ระบบนี้เป็นวัฒนธรรมที่อยู่ในสังคมไทยมาช้านาน เป็น โครงสร้างของสังคม และระบบราชการ ความเปลี่ยนแปลงของระบบไพร่ในช่วง พ.ศ. ๒๓๘๗ - ๒๔๑๑ ที่ยอมผ่อนคลายกับการละเมิดกฎเกณฑ์บางอย่าง เช่น ผู้ที่บวช เป็นภิกษุ เมื่อสึกแล้วตามกฎหมายต้องเป็นไพร่ แต่ในทางปฏิบัติกลับเข้ารับ ราชการ เป็นมุลนาย ย่อมทำให้เหล้ามุลนายรู้สึกกระทบกระเทือนว่า ผู้ที่เคยอยู่

^๑คูตัวอย่างในภาคผนวก ค.

ใต้อสังกตสามารถจะก้าวข้ามขึ้นมาเป็นคนสถานะเดียวกับตนได้ และถ้าภาวะดังกล่าวเกิดขึ้นต่อไป ความแตกต่างระหว่างคนสองชั้นนี้ก็ค่อย ๆ ลดลง พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงเป็นกัณฑ์มากเมื่อพระราชอาณาเขตชั้น เปรี้ยวสุลิกมากในรัชกาลของพระองค์ถึง ๖๐ กวาร์รูป จนต้องออกประกาศจำกัดกรมกองที่พระองค์ที่เพิ่งสีกเหล่านั้นจะเข้าทำราชการได้ เป็นผลให้โอกาสที่ไพร่จะเลื่อนฐานะขึ้นมาเป็นมูลนายมีน้อยลง ในขณะที่คนจีนกลับมีโอกาสมากกว่า ผ่านทางการรับประมุขภาชีอากรแล้วก็จะได้รับแต่งตั้งเป็นมูลนายได้

สมัยรัตนโกสินทร์มีการติดต่อกับประเทศตะวันตก จนถึงขั้นทำสนธิสัญญาวัฒนธรรมตะวันตกเริ่มแพร่เข้าสู่สังคมไทย แม้ว่าจะมีโคลนหลังไหลเข้ามาเหมือนอย่างวัฒนธรรมจีน แต่ก็ทำลายมากกว่า^๒ ตัวอย่างที่เห็นได้ชัดก็คือ เทคโนโลยีใหม่ ๆ ด้านการแพทย์และการทหาร ซึ่งมีประสิทธิภาพสูงจนทางราชการรับไว้ใช้ การรับวัฒนธรรมตะวันตกนี้มีลักษณะเป็นการลอกเลียนที่แสดง "ลักษณะ 'ต่างคว้าว' ไว้อย่างโจ่งแจ้ง"^๓ จะเห็นได้ว่าการตั้งกองทหารอย่างยุโรปเป็นการเลียนแบบวัฒนธรรมตะวันตกโดยตรง เพราะเครื่องแบบก็เป็นแบบเดียวกับทหารซีปอยของอังกฤษที่อินเดีย และคำออกหัตทหารก็ใช้ภาษาอังกฤษ นับเป็นความเปลี่ยนแปลงที่ทำลายกับวัฒนธรรมไทย เพราะวัฒนธรรมตะวันตกนั้น

^๑พระองค์มีพระราชปรารภว่า ตำแหน่งในกรมพระกระเดาะใหม่ กรมมหาดไทย กับกรมทานั้น มีพระราชประสงค์จะให้บุตรขุนนางมาดำรงตำแหน่งมากกว่า ดู ร.ต.ท. เสถียร ดายลักษณ์ และคนอื่น ๆ, ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม ๕, หน้า ๑๐๘ - ๑๑๒.

^๒นิธิ เอียวศรีวงศ์, "โลกของนางนพมาศ," เอกสารประกอบการปาฐกถา เรื่อง นางนพมาศ ณ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ๒๐ มีนาคม ๒๕๒๓, หน้า ๔ (พิมพ์คัด).

^๓เรื่องเดียวกัน.

มีรากฐานจากวิทยาการ และเทคนิควิทยาที่แตกต่างโดยสิ้นเชิงจาก
 วิทยาการ และเทคนิควิทยาของอารยธรรมไทย การรับแม่เพียงผลผลิต
 หรือกรรมวิธีของตะวันตกหมายถึงการสันคลอนพื้นฐานอารยธรรมไทยอย่าง
 รุนแรง ในคานาหนึ่งหมายถึงการ เปลี่ยนแนวความคิดเป็นตรงกันข้ามไป
 เลย... ในอีกคานาหนึ่งการรับเอาผลผลิตวัฒนธรรมตะวันตกมาใช้ หมายถึง
 การละทิ้งสิ่งที่ถือว่า "ความรู้" ในสมัยหนึ่งไปแล้ว

ประสิทธิภาพของการทหารแบบตะวันตกปรากฏให้เห็นในสงครามระหว่างอังกฤษกับ
 พม่า ทำให้พม่าค่อย ๆ สูญเสียดินแดนไปเรื่อย ๆ เป็นการฝึกหัดคนเพื่อทำการรบ
 โดยเฉพาะ ต่างจากที่ผ่านมา ซึ่งเวลาเกิดสงครามก็จะเกณฑ์ไพร่พลไปรบโดยไม่
 ต้องฝึกหัด การเข้ามาของชาติตะวันตกที่มีกำลังทหารที่ผ่านการฝึกหัดยุทธวิธีมาแล้ว
 และมีอาวุธยุทธภัณฑ์ทันสมัย จนสามารถยึดครองอาณาจักรต่าง ๆ แถบเอเชีย
 ตะวันออกเฉียงใต้เป็นอาณานิคมได้ มีส่วนให้เกิดการจัดแบ่งไพร่บางส่วนมาฝึก
 ทหารกับนอกชในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นจุดเริ่มของการ
 รับเทคโนโลยีตะวันตกอย่างกว้างขวางในสมัยต่อมา

ตลอดเวลานานกว่า ๒๐ ปี นับจากการตรากฎหมายตราสามดวง ใน
 พ.ศ. ๒๓๔๗ จนถึงสุริยครีษกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อ
 พ.ศ. ๒๔๑๑ ระบบไพร่ได้ปรับตัวไปตามสภาพการณ์ที่เกิดขึ้น นับเป็นความ
 เปลี่ยนแปลงที่ต้องการให้ระบบคงอยู่ แต่ทำให้กฎเกณฑ์ต่าง ๆ มีความยุ่งเหยิง
 ไม่นานอน รวมทั้งขาดประสิทธิภาพในการควบคุมและจัดสรรกำลังคน กลายเป็น
 ปัญหาที่ส่งผลถึงสมัยต่อมาเป็นอย่างมาก

๑ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔ - ๕. การทำทนายทางการทหารมีทั้งด้าน
 เครื่องแบบ วินัย และยุทธวิธีในการรบ.